

यहंविं योगियां नाडले । वेदार्थासि नाकले ।
जेथ ध्यानाचे डोळे । पावतिना ॥ १२ ॥

तें हा स्वरूप । जें अनादि निष्कंप ।
परि कवणे मानें सकृप । जालें असे ॥ १३ ॥

हा त्रैलोक्यपटाची घडी । आकाराची पैलथडी ।
आइकैं कैसा ययाचिया आवडी । आवरला असे ॥ १४ ॥

श्रीभगवानुवाच
इमं विवर्खते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ।
विवर्खान्मनवे प्राह मनुरिद्धाकवेऽब्रवीत् ॥ १ ॥

मग द्वाणे पांडुसुता । हा चि योगु आदीं विवर्खता ।
कथिला परि ते वार्ता । बहुता दिसांची ॥ १५ ॥

मग तेणे विवर्खते रवी । हे चि योगस्थिति आघवी ।
निरोपिली बरवी । मनूप्रति ॥ १६ ॥

मनू आपण अनुष्ठिली । मग इक्ष्याकूसि उपदेशिली ।
ऐसी परंपरा विस्तारली । आद्य हे ॥ १७ ॥

एवं परम्पराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः ।
य कालेनेह महता योगो नष्टः परन्तप ॥ २ ॥

मग आणिक ही या योगातें । राजर्षी जाले जाणते ।
परि तेथौनि आतां सांप्रतें । नेणिजे हा ॥ १८ ॥

सामान्यतः जो योग्यांना सापडत नाहीं, वेदार्थाला समजत नाहीं, व त्याचे ठिकाणीं ध्यानाचीही दृष्टी पोचत नाहीं.

असा जो आत्मस्वरूपी भगवान, ज्याला आदि आणि अंत नसून जो अचल आहे तो कोणत्या कारणानें अर्जुनावर कृपावंत झाला आहे ?
हा त्रैलोक्यरूप वस्त्राची घडी असून आकाराच्या पलीकडचा आहे;
पण अर्जुनाच्या प्रेमामुळे हा लहान सुंदर रूपानें प्रकट झाला आहे.

इमम्, विवर्खते, योगम्, प्रोक्तवान्, अहम्, अव्ययम्,
विवर्खान्, मनवे, प्राह, मनुः, इक्ष्याकवे, अब्रवीत्

श्रीकृष्ण म्हणाले, मीं हा अविनाशी योग कल्पारंभीं सूर्याला सांगितला होता,
सूर्यानें मनु याला सांगितला आणि मनूने राजा इक्ष्याकूला सांगितला.

मग श्रीकृष्ण अर्जुनास म्हणाले, हाच कर्मयोग आम्हीं पूर्वीं
विवर्खानाला, सांगितला, पण ती गोष्ट प्राचीन काळची आहे.

मग त्या विवर्खान् सूर्याने या योगाची संपूर्ण
माहिती वैवर्ख्यत मनूला उत्तम प्रकारें सांगितली.

मनूने या योगानुसार आचरण केले व आपला पुत्र इक्ष्याकू याला
याचा उपदेश दिला. अशी ही परंपरा मुल्यापासून चालत आली आहे.

एवम्, परम्परा, प्राप्तम्, इमम्, राजर्षयः, विदुः,
सः, कालेन, इह, महता, योगः, नष्टः, परन्तप

अशा प्रकारे परंपरेने प्राप्त झालेला हा योग राजर्षीनीं जाणला परंतु हे
अर्जुना ! तो योग दीर्घ कालापासून या पृथ्वीलोकीं लुप्त प्राय झाला होता.

मग आणिकही कित्येक राजर्षीना या योगाचें ज्ञान झाले. पण तेव्हापासून
पुष्कळ काळ लोटल्यामुळे आता या योगाची माहिती कोणालाही नाही.

जें प्राणियां कार्मी भरु । देहा चि वरि आदरु ।
बहुत करूनि विसरु । आत्महिताचा ॥ १९ ॥

अविट नाथिली आस्थाबुद्धि । विषयसुख चि परमावधी ।
जीउ तैसा उपाधि । आवडे लोकां ॥ २० ॥

यळविं तळी खवणेयाचां गार्वीं । पाटाउये काइ करावीं ।
सांघैं जात्यंधा रवि । काजा आर्थि ॥ २१ ॥

कां बहिरांचिये आस्थानीं । कक्षणीं गीतांते हान मानीं ।
कीं कोल्हेयां चंदनीं । आवडि उपजे ॥ २२ ॥

पैं चंद्रोदया आरौते । जेयांचे डाळे फूटति असते ।
ते काउळे केवि चंद्राते । झळखति ॥ २३ ॥

तैसी वैराग्याची शीर्ष नेदखति । जे विवेकाची भाष नेणति ।
ते मूर्ख केवि पावती । ईश्वराते ॥ २४ ॥

कैसा नेणो मोहो घाढीनला । तेणे बहुते येकु वेळु गेला ।
द्वाणौनि योगु हा लोपला । लोकीं इये ॥ २५ ॥

स एवायं मया तेऽय योगः प्रोक्तः पुरातनः ।
भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ॥ ३ ॥

तो चि हा आजि आतां । तुजप्रती कुंतीसुता ।
सांघितला आद्धीं तत्वता । भ्रांति न करी ॥ २६ ॥

हें जीविचें गा गुज । परि न झाइजे चि तूज ।
जें पढियंसि तूं मज । द्वाणौनियां ॥ २७ ॥

कारण काय ? तें असें, कीं प्राण्यांना विषयवासनांचा सोय.
देहावरच विशेष प्रेम असल्यामुळे त्यांना आत्मबोधाचा विसर पडला.
आत्मनिष्ठेची भावना ठाम नसली म्हणजे विषयसुखच हे आत्यंतिक
सुख घाटूं लागते, व देहादिक प्रपंच हा प्राणाप्रमाणे प्रिय होतो.
नाही तरी दिगंबर लोकांच्या गार्वीं वस्त्रांचा काय उपयोग, किंवा
जन्मजात अंध माणसाला सूर्याचा काय उपयोग होणार ?
किंवा बहिर्यांच्या सभेत कोण गाण्याला मान देतो ?
अथवा कोल्ह्याला चांदण्यापासून कसा आनंद होईल ?
चंद्राचा उदय होण्याच्या अगोदरच ज्यांचे असलेले
डोळे मिटतात, ते कावळे चंद्रास कसे ओळखतील ?
त्याप्रमाणे, ज्यांनी वैराग्याची शीर्ष सुधां पाहिली नाहीं, विवेकाची भाषा
त्यांना ठाउक नाही, असे मूर्ख लोक मला ईश्वराला कसें प्राप्त होतील ?
हा मोह कसा घाढला हें काहीं कळत नाहीं; त्यामुळे या योगाचे
अज्ञान फार काळपर्यंत राहिले. म्हणूनच या योगाचा लोप झाला.

सः, एव, अयम्, मया, ते, अद्य, योगः, प्रोक्तः, पुरातनः,
भक्तः, असि, मे, सखा, च, इति, रहस्यम्, हि, एतत्, उत्तमम्

तोच हा प्राचीन योग, माझा भक्त आणि प्रिय सखा आहेस म्हणून आज मी तुझ्यासाठीं

सांगितला आहे. कारण हा अतिशय उत्तम रहस्यमय अर्थात् अत्यंत मार्मिक विषय आहे.

अर्जुना, तोच हा योग तुला तत्त्वतः आज आम्हीं
सांगितला आहे. तेव्हां असा गोंधळून जाऊ नकोस.

हा योग म्हणजे माझ्या जिवाची अगदीं गुप्त गोष्ट आहे, पण तूं मला
अत्यंत प्रिय असल्यामुळे, तुझ्यापासून ती मी गुप्त कसा ठेवूं शकेन ?

तूं प्रेमाचा पूतळा । भक्तिचा जीवाळा ।
मैत्रियेची कळा । धनुर्द्वारा ॥ २८ ॥

तूं अनुसंगचा ठांऱ । आतां तुज काइ राहों ।
जळीं संग्रामरूढ आहों । जालों आर्हीं ॥ २९ ॥

तळीं नावेके हें साहावें । गजाबज्य ही धरावें ।
परि तूऱे अज्ञानतत्व हरावे । लागे आर्दीं ॥ ३० ॥

अर्जुन उचाच :- अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्यतः ।
कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तव्यानिति ॥ ४ ॥

अर्जुन म्हणाला, आपला जन्म तर आधुनिक अर्थात् हल्ळींच झाला आहे, सूर्याचा जन्म अतिशय प्राचीन आहे, मग हा योग कल्पाच्या आरंभी आपण सांगितला होता असें मी कसें समजावें ?

तंव अर्जुनु द्याणे हरी । माये आपुलेयाचा स्नेहो करि ।
एथ विस्मयो काइ अवधारीं । कृपानिधी ॥ ३१ ॥

तूं संवसारश्रांताची साउली । अनाथांची माउली ।
आमतें किर प्रस्वली । तूऱी चि कृपा ॥ ३२ ॥

देवा पांगूळ एकाधें यीजे । तरि जन्मानि जोजारु साहिजे ।
हें घोलों काइ तूऱे । तुज चि पुढां ॥ ३३ ॥

आतां पूऱ्यैन जें मीं काहीं । तेथ निके चित्त देईं ।
तेघिं चि देवे कोपावें नाहीं । घोला एका ॥ ३४ ॥

तरि मागीलकी जे वार्ता । तुवां सांगितली होंती अनंता ।
ने नावेक मज चित्ता । ये चि ना ॥ ३५ ॥

जें तो विवस्तु द्याणिजे काइ । ऐसें हें घडिलां हीं ठाउवें नाहीं ।
तरि तुवां चि केवि पाई । उपदेशिला ॥ ३६ ॥

आणि धनुर्धरा अर्जुना, तूं केवळ प्रेमाची मूर्ति असून,
भक्तीचा जिक्काळा, तूच मैत्रीभावनेतील चैतन्य आहेय.
तूं श्रद्धेचे आगर आहेय, मग तुझ्यापासून काय लपवून
ठेवता येईल ? जरी आम्ही युद्धाला सज्ज झालों आहों;
तरी क्षणभर ही युद्धाची गडबड आहे ती बाजूस ठेवून,
पहिल्याने तुऱ्ये अज्ञान घालवून टाकले पाहिजे.

अपरम्, भवतः, जन्म, परम्, जन्म, विवस्यतः,
कथम्, एतत्, विजानीयाम्, त्वम्, आदौ, प्रोक्तवान्, इति

तेक्षा अर्जुन म्हणाला, हें पहा, परम कृपालू देवा ! आईने
आपल्या मुलावर प्रेम केले तर त्यांत आश्चर्य ते कसले ?
संसारतापाने थकलेत्यांची तूं सावली आहेय, अनाथ अशा जीवांची
माताच तू आहेय. आम्हाला तर केवळ तुझ्या कृपेनेच जन्माय घातले आहे.
देवा, आईला पांगळे मूल झाले, तर त्याचे सगळे सेवाकर्म तिला
त्याच्या जन्मा पासून करावेच लागते; हें तुऱ्येच तुला सांगावें तरी कसें ?
आतां मीं जें काहीं विचारीन, त्याकडे चांगले चित्त दे.
आणि माझ्या घोलाचा कृपा करून राग मात्र मानू नकोस.
अनंता मी हा योग विवस्यानाला सांगितला होता इत्यादी फार प्राचीन
काळची गोष्ट सांगतोस; ती मात्र माझ्या मनाला तिळभरही पटत नाहीं;
कारण तो विवस्यत कोण होता, हे आमच्या चाडघडिलांनाही ठाऊक
नाहीं; आणि त्याला तू उपदेश दिलास ? हे कसे काय शक्य आहे ?

तो आळकेजे बहुतां काळांचा । आणि तूं तंव कृष्णा सांपेचा ।
द्वाणैनि गा इये मातृचा । विसंवादु ॥ ३७ ॥

तेहिं चि चरित्र देवा तूझे । आपण काहीं नेणिजे ।
हें लटिके केहिं द्वाणिजे । येकी हेळा ॥ ३८ ॥

परि हे चि मातु आघवी । मी परिस्ये तैसी सांघाची ।
जें तुवां चि तेया रवी । उपदेशु केला ॥ ३९ ॥

तंव कृष्णु द्वाणे पांडुसुता । तो वैवस्वतु जैं होंता ।
तैं आही नस्यो ऐसी चित्ता । प्रतीति तुज ॥ ४० ॥

तरि तूं गा हे नेणसी । पैं जन्मे आहां तुहांसि ।
बहुतें गैलीं परि न स्मरसी । आपूर्लीं तूं ॥ ४१ ॥

मी जेणे जेणे अवसरे । जें जें होउनि अवतरे ।
तें समस्त हीं स्मरे । धनुर्धरा ॥ ४२ ॥

श्रीभगवानुवाच -

बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ।
तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परन्तप ॥ ५ ॥

हे अर्जुना ! माझे व तुझे पुष्कल जन्म होऊन गेलेले आहेत,
हे परंतप ! त्या सर्वाना तूं जाणत नाहींस पण मी जाणतो आहे.

अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्चरोऽपि सन् ।
प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय सम्भावाम्यात्मायया ॥ ६ ॥

मी अविनाशीस्वरूप अजन्मा असूनही सर्व भूतप्राण्यांचा ईश्वर असूनसुद्धां
आपल्या प्रकृतीला स्वाधीन करून योगमायेने प्रकट होत असतों.

द्वाणैनि हें आंघवें । मागील मज आठवे ।
मी अजुही परि संभवे । प्रकृतियोगे ॥ ४३ ॥

तो विवस्वत् फार काळपूर्वी ज्ञाला म्हणून ऐकण्यांत आहे, आणि तुम्ही
श्रीकृष्ण तर आजकालचे, म्हणून तुझ्या विधानात परस्पर विरोध आहे.

त्याचप्रमाणे देवा ! तुमचे चरित्र आम्हांला अगम्य आहे,
तेच्हा तुझे सांगणे एकदम खोट तरी कसे म्हणावे ?

तेच्हां, मी सूर्याला उपदेश केला, हे जें आपण म्हणतां,
ती गोष्ट मला घरोवर समजेल अशा रीतीने सांग.

तेच्हा श्रीकृष्ण म्हणाला, अरे पंडूपुत्रा, विवस्वान सूर्य ज्या प्राचीन काळापायून आहे त्या
वेळेस आम्ही नक्तो अशी जरी तुझ्या मनांत शंका आली असेल, तर ती तुझी भ्रांती आहे,

तुझे व माझेही पूर्वी अनेक जन्म ज्ञाले आहेत.
परंतु तुझ्या जन्मांची तुला आठवण नाही.

ज्या ज्या काळीं मी जें जें रूप धरून अवतरले,
त्या सर्वांचे, मला उत्तम स्मरण आहे.

बहूनि, मे, व्यतीतानि, जन्मानि, तव, च, अर्जुन,
तानि, अहम्, वेद, सर्वाणि, न, त्वम्, वेत्थ, परंतप

प्रकृतिम्, स्वाम्, अधिष्ठाय, सम्भावामि, आत्मायया
अजः, अपि, सन्, अव्यय, आत्मा, भूतानाम्, ईश्वरः, अपि, सन्

म्हणून मला मागील सर्व गोष्टींचे स्मरण आहे. मी
जन्मरहित असूनही प्रकृतीच्या साह्यानें जन्म घेत असतों.

माझे अव्यक्त्य न नशे । परि होणे जाणे एक दीसे ।
तें प्रतिबिंबे मायावशे । स्वस्वरूपीं ॥ ४४ ॥

माझी स्वतंत्रता न मोडे । परि कर्माधीनु ऐसा आवडे ।
तें हीं भ्रांतिबुद्धी तरि घडे । यहविं नाहिं ॥ ४५ ॥

जें येक चि दीसे दुसरे । तें दर्पणाचेनि आधारे ।
यहविं काइ वस्तुविचारे । दूजे आहे ॥ ४६ ॥

तैसा अमूर्तु चि मीं किरीटी । परि प्रकृतितें जै अधिष्ठीं ।
तैं साकारणपण नटीं । काजा येया ॥ ४७ ॥

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥ ७ ॥

हे भारता ! जेव्हां जेव्हां धर्माची ग्लानी व अधर्माची प्रबलता
होते त्या त्या वेळीच मी स्वतःच्या रूपाला प्रकट करतों.

जें धर्मजात आघवे । युगीं युगीं मियां चि रक्षावे ।
ऐसा ओघु हा स्वभावे । आद्य असे ॥ ४८ ॥

झणौनि अजत्य परौतें ठेवीं । मीं अव्यक्तपण हीं नाठवीं ।
जेव्हाळि धर्मातें अभिभवी । अधर्मु हा ॥ ४९ ॥

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे ॥ ८ ॥

साधू पुरुषांचा उद्गार करण्यासाठीं आणि दुष्ट कर्म करणाऱ्यांचा नाश
करण्या साठीं व धर्माची संस्थापना करण्यासाठीं युगेयगे मी प्रकट होतों.

तेव्हाळि आपुलेयाचेनि कैवारे । मी साकारु होउनि अवतरे ।
मग ज्ञानाचे आंधारे । गीवूनि घालीं ॥ ५० ॥

माझा अविनाशपणा तर नाहींसा होत नाही, पण अवतार घेणे व तो
संपर्विणे हें जें भासते, ते मायेच्या योगाने माझे प्रतिबिंबच दिसत असते.

माझी स्वतंत्रता तर बिघडतच नाहीं; परंतु मी कर्माधीन आहे
असे जें दिसते तें पाहाणाऱ्याच्या बुद्धीलां भ्रांती झाली तर भासते.
किंवा एकच वस्तु आरशाच्या योगानें दोन ठिकाणीं दिसते,
तरी विचार असता ही प्रतिबिंबरूप दुसरी वस्तू खरी ठरते काय ?

त्याप्रमाणेच अर्जुना मी स्वतः अमूर्तच आहे, पण प्रकृतीच्या ठिकाणी
जेव्हा मी अधिष्ठान ठेवतो तेव्हां कांहीं कार्यासाठीं साकारपणानें नटतो.

यदा, यदा, हि, धर्मस्य, ग्लानिः, भवति, भारत,
अभ्युत्थानम्, अर्धर्मस्य, तदा, आत्मानम्, सृजामि, अहम्

कारण कीं, जेवढे धर्म म्हणून आहेत, तेवढ्या सर्वांचे प्रत्येक
युगांत मीं रक्षण करावे, हा क्रम चालत आलेला आहे.
म्हणून, ज्या ज्या वेळीं अधर्माने धर्माचा झास होतो, त्या त्या वेळीं मी आपले
जन्मरहित्व बाजूला सारतो व आपले अव्यक्तपणही मनांत आणीत नाहीं.

परित्राणाय, साधूनाम्, विनाशाय, च, दुष्कृताम्,
धर्म, संस्थापनार्थाय, सम्भवामि, युगे, युगे

त्यावेळीं मी आपल्या भक्तांचा कैवार घेऊन सगुण साकार होऊन
अवतरतों आणि मग अज्ञानरूपी अंधकार पार नाहीसा करून टाकतों.

अर्धर्माची अवधि तोडीं । दोषाचें लिहिले फेडीं ।
सञ्जनाकरवि गुढी । उभर्यां मीं ॥ ५१ ॥

दैत्यांचीं कुळें नाशीं । साधूचा मानु गिवर्यां ।
धर्माचीं नीतीसीं । येस भरीं ॥ ५२ ॥

मी अविवेकाची काजली । फेडूनि घिवेकु दीपु उजलीं ।
तैं तोगियां पाहे दिवाळी । निरंतर ॥ ५३ ॥

ख्यसुखे विश्व कोंदे । धर्माचे जगीं नांदे ।
भक्तांसि होति दोंदे । सात्विकाचीं ॥ ५४ ॥

तैं पापाचा अचलु फटे । पुण्याची पाहाट फूटे ।
जैं मूर्त्ति माझी प्रकटे । पंडुकुमरा ॥ ५५ ॥

येयां एसेयां काजालागि । अवतरिजें गा युगीं युगीं ।
परि हें चि घोळखे जो जगीं । तो घिवेकिया ॥ ५६ ॥

जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेति तत्त्वतः ।
त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ॥ ९ ॥

हे अर्जुना ! माझा तो जन्म आणि ते कर्म 'दिव्य' अर्थात् अलौकिक आहे असे
जो तत्त्वतः जाणतो तो देहत्यागानंतर पुन्हा जन्मास येत नाहीं. तो मजप्रत येतो.

माझें अजत्य जन्मणे । अक्रियता चि करणे ।
अविकार जो जाणे । तो मुकु मार्नी ॥ ५७ ॥

तो चालिला संगे न चले । देहिचा देहा नाकले ।
मग पंचत्वीं तंव मिळे । माझां चि रूपीं ॥ ५८ ॥

वीतरागभयक्रोधा मन्मया मामुपाश्रिताः ।
बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ॥ १० ॥

अर्धर्माचा शेवट करतों, दोषांच्या सनदा फाडून टाकतों,
आणि जे साधु आहेत त्यांजकदून सुखाचे धज उभारतो.

दैत्यकुळांचा नाश करतों, साधूंचा लोकांत आदर
घाढवितों व धर्म आणि नीती यांचे मिळन घडवितो.

अचिचाराचें जमलेले काजल झाडून टाकून घिवेकाचा दिवा
पाजलतों. त्या वेळीं योग्यानां निरंतर दिवाळीचा दिवस उगवतो.

तेळां सर्व जग आत्मयुखानें भरून जातें, फक्त धर्मच जगांत
नांदू लागतों; आणि भक्तजन सत्यगुणानें परिपूर्ण होतात.

अर्जुना, ज्या वेळीं माझा अवतार प्रकट होतो, त्या क्षणीं पापरूपी
पर्वतांचा विधंस होतो, पुण्याच्या प्रकाशानें पूर्वा उजळू लागते.

अझा या कामाकरतां मी प्रत्येक युगांत अवतार घेतों. पण हें
माझें अवताराचें मर्म जो जाणतो तोच खरा घिवेकी पुरुष होय.

जन्म, कर्म, च, मे, दिव्यम्, एवम्, यः, वेति, तत्त्वतः,
त्यक्त्वा, देहम्, पुनः, जन्म, न, एति, माम्, एति, सः, अर्जुन
हे अर्जुना ! माझा तो जन्म आणि ते कर्म 'दिव्य' अर्थात् अलौकिक आहे असे
जो तत्त्वतः जाणतो तो देहत्यागानंतर पुन्हा जन्मास येत नाहीं. तो मजप्रत येतो.

मी जन्मरहित असूनही जन्म घेतों, मी अक्रिय असूनही कर्म आचरतों,
हे ज्याला अंतःकरणातून कळलेले असते तोच मुक्तांमध्ये श्रेष्ठ होय
असा पुरुष संसारांत असला तरी कर्मसंगाने भ्रष्ट होत नाही, देहधारी
असला तरी देह भावाला वश होत नाहीं, आणि देहत्यागानंतर तो मदूप होतो.

वीत, राग, भय, क्रोधाः, मन्मया, माम्, उपाश्रिताः,
बहवः, ज्ञान, तपसा, पूता:, मद्भावम्, आगताः

प्रीति, भय क्रोध यांनी रहित होत्याते अनन्य भावाने माझ्या ठिकाणी स्थित असलेले मला
शरण झालेले पुष्कळ्ये पुरुष ज्ञानरूप तपाने पवित्र झालेले माझ्या स्वरूपीं मिळाले आहेत.

यक्षिं तङ्गी परापर न शोचिति । जे कामनाशून्य होती ।
वाटा केक्ळिं न वचति । क्रोधाचिये ॥ ५९ ॥

जे मियां सदा आथिले । माझिया चि सेवा जियाले ।
कां आत्मबोधें तोखले । वीतराग ॥ ६० ॥

जे तपोतेजाचे राशी । कां येकायतन ज्ञानासी ।
जे पवित्रता तीर्थासि । तीर्थरूप ॥ ६१ ॥

ते मद्भावा साहाजे आले । मी ते चि होउनि ठेले ।
जें मज तेयां उरले । पदर नाही ॥ ६२ ॥

सांघै पितळेची गंधिकाळिक । फीटली होये निःशेष ।
तैं सुवर्ण काइ आणिक । जोडूं जाइजे ॥ ६३ ॥

तेये यमनियमीं कडसले । जे तपोज्ञानीं चोखाळले ।
ते मी ते चि जाले । एथ संशयो काइसा ॥ ६४ ॥

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।
मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ यर्वशः ॥ ११ ॥

यक्षिं तङ्गी पाही । जे जैसे माझां ठार्डे ।
भजति तेयां मीं हीं । तेसा चि भजें ॥ ६५ ॥

देखै मनुष्यजात सकल । हें स्वभावता चि भजनशील ।
जाले असे केवळ । माझां ठार्डे ॥ ६६ ॥

एर्हीं आपल्याबदल किंवा दुसऱ्याबदल जे शोक करीत नाहीत, आणि जे
वासना रहित असतात, ते कोणत्याही घेलेस क्रोधाच्या मार्गाला जात नाहीत
जे नेहमींच माझ्या भावाने संपन्न, माझी सेवा हेंच ज्यांचे जीवन, आत्मज्ञानामुळे
रागद्वेष रहित आणि निर्विकार होऊन जे आत्मज्ञानाचा आनंद भोगतात,
जे तपाच्या तेजाचे पुंज असतात, किंवा जे ज्ञानाचे केवळ एकच
ठिकाण असतात, जे तीर्थालाही पवित्र करणारे तीर्थरूप आहेत,
असे जे पुरुष ते सहजच मला प्राप्त होतात किंवा सहजच
मत्स्यरूप होतात. यांच्या-माझ्यामध्ये द्वैताचा पडदा उरतच नाहीं.
पितळेचे दोष म्हणजे ते गंजते आणि कळक्ते. हे दोन दोष निःशेष नाहायि
झाल्यावर सोने त्याहून निराळे राहतें काय ? ते पितळच सोने ठरेल.
त्याप्रमाणेंच यमनियमांनीं तावून जे तपोरूपी ज्ञानाने चोख
झाले, ते माझ्या स्वरूपांत मिळतात, यांत संशय कसला ?

ये, यथा, माम्, प्रपद्यन्ते, तान्, तथा, एव, भजामि, अहम्,
मम, वर्त्म, अनुवर्तन्ते, मनुष्याः, पार्थ, सर्वशः

हे अर्जुना ! जे मला जसे भजतात मीही त्यांना तसाच भजतों,
सर्व मनुष्य प्राणी स्वभावतःच माझे ठायीं भजनशील आहेत.

दुसरें असे पाहा, जे अशी माझी भक्ती करतात
त्याच्यावर त्या भावाने मीही त्यांना तसाच भजतों.
हें पहा की, जेवढे म्हणून मनुष्यप्राणी आहेत, तेवढ्या सर्वांच्या
मनाचा स्वाभाविक कल माझी भक्ती करण्याकडे असतो;

परि ज्ञानेविण नाशले । जें बुद्धिभेदासि आले ।
तेणे एकीं कल्पले । अनेकत्व ॥ ६७ ॥

द्व्याणैनि अभेदा भेदु देखिति । अनामा नामे ठेविति ।
देवो देवी द्व्याणती । अवाच्याते ॥ ६८ ॥

जें सर्वत्र सदा सम । तेथ विभाग अधमोत्तम ।
मतिवस्ये संभ्रम । विवंचिती ॥ ६९ ॥

काढक्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्त इह देवताः ।
क्षिप्रं हि मानुष्ये लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ॥ १२ ॥

या मानव लोकीं कर्माच्या फलाची इच्छा धरून देवतांची पूजा
करतात, त्या कर्मापायून उत्पन्न होणारी स्ट्री लवकर प्राप्त होते.

मग नाना हेतूप्रकारे । यथोचिते उपचारे ।
मानलीं देवतांतरे । उपासिति ॥ ७० ॥

तेथ जें जे काहीं अपेक्षित । तें तेसे चि पावती समस्त ।
परि तें कर्मसिद्धि निश्चित । ३०ळख तू ॥ ७१ ॥

वांचून देते घेंते आणिक । निभ्रांत नाहीं सम्यक ।
येथ कर्म चि फलसूचक । मनुष्यलोकी ॥ ७२ ॥

जैसे क्षेत्रीं जें पेरिजे । तेंवाचौनि आन न निफजे ।
कां पाहिजे तें चि देखिजे । दर्पणाधारे ॥ ७३ ॥

ना तरि कडेयासि तळवटी । जैसा आपुला चि बोलु किरीटी ।
पडिसादा होउनि उठी । निमित्तयोगे ॥ ७४ ॥

तैसा समस्तां यां भजना । मी साक्षिभूतु अर्जुना ।
येथ प्रतिस्फळे ते भावना । आपुलाली ॥ ७५ ॥

परंतु ज्ञानाच्या अभावाने बुधीचे ठिकाणीं भेद उत्पन्न होऊन,
मी जो, त्या माझ्या ठिकाणीं ते अनेकत्वाची कल्पना करतात.

म्हणून मी अभेद असून माझ्या ठिकाणीं भेद कल्पितात, ते नामहीन
आत्मत्वाला नांवे देतात, आणि 'देचदेवी' म्हणुन त्यांची आराधना करतात.

मायेच्या आधीन होऊन जो मी नेहमीं सर्व ठिकाणीं सारखा
आहे, त्या माझ्या ठिकाणीं ते चांगला वाईट असा भेद करतात.

काढक्षन्तः, कर्मणाम्, सिद्धिम्, यजन्ते, इह, देवताः,
क्षिप्रम्, हि, मानुष्ये, लोके, सिद्धिः, भवति, कर्मजा

मग नानाप्रकारच्या कामना मनांत धरून आपण मानलेल्या
निरनिराब्द्या देवतांची विधिपूर्वक उपासना करतात.
अशा रीतीने जे जें मनात असते, तें तें सगळे त्यांना प्राप्त होते;
पण तें सर्व केलेल्या कर्माचे फल होय, हे तू निश्चयेकरून जाण,
कर्मावांचुन फल देणारे किंवा घेणारे दुसरे खात्रीने कोणीहि नाहीं;
या मनुष्यलोकात कर्म हेच फलाची निर्मिती करणारे असते.

शेतात जे धान्य पेरावे तेच उगवते, त्यांवाचून दुसरे उगवतच
नाहीं, किंवा हातीं आरसा घेऊन जें रूप पाहावे, तेंच दिसते.

किंवा अर्जुना, ज्या प्रमाणे डोंगराच्या पायथ्याशीं आपणच बोललेला
शब्द समोरच्या कडयावरून आपटून प्रतिध्वनीच्या रूपाने प्रकट होतो.
त्या प्रमाणे अर्जुना, या सर्व उपासनांचा मी केवळ साक्षी
आहे, म्हणून प्रत्येकास त्याचे भावनेप्रमाणे फलप्राप्ति होते.

चातुर्वर्ण्य मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ।
तस्य कर्तारमपि मां विद्व्यकर्तारमव्ययम् ॥ १३ ॥

चातुर्वर्ण्यम्, मया, सृष्टम्, गुण, कर्म, विभागशः,
तस्य, कर्तारम्, अपि, माम्, विद्वि, अकर्तारम्, अव्ययम्

गुण व कर्म यांची विभागणी करून मींच चारी वर्ण निर्माण केले.
त्यांचा मी कर्ता असलों तरी मी अविनाशी, अकर्ता आहे असे जाण.

आतां यया चि परीं जाण । हे च्याक्षी वर्ण ।
सृजिले मियां गुण- । कर्मविभागें ॥ ७६ ॥

आतां, हे जें चार वर्ण मनुष्यलोकांत आढळतात, ते मी गुण
व कर्म यांच्या विभागांच्या अनुरोधाने उत्पन्न केले आहेत.

जें प्रकृतिचेनि आधारें । गुणाचेनि व्यभिचारें ।
कर्म तदनुसारें । विवंचलिं ॥ ७७ ॥

ब्राह्मणादि वर्णांच्या प्रकृतीला अनुसरून व त्यांच्या त्रिगुणांच्या मिश्र
स्थितीचा विचार करून मीं त्यांच्या कर्माचे नियोजन केलें आहे.

येथ येक चि घनुष्यपाणी । परि जालें गा चहूं वर्णी ।
ऐसी गुणकर्मि कडसणी । केली साहाजे ॥ ७८ ॥

वीरा अर्जुना, हे सर्व मनुष्य मूळचे एकच वर्णाचे, पण त्यांची चार वर्णात
विभागणी झाली या प्रमाणे ही निवड ख्यावतः गुणकर्मामुळे केलेली आहे.

झणौनि आइकैं पार्था । हे वर्णभेदसंस्था ।
मी करिता नोहे यर्वथा । तें यया चि हेतू ॥ ७९ ॥

म्हणून, पार्था, असें पहा कीं, याच कारणास्थव
या वर्ण भेदाच्या स्थापनेचा कर्ता मी मुळींच नाहीं.

न मां कर्माणि लिप्सति न मे कर्मफले स्पृहा ।
इति मां योऽभिजानाति कर्मभिन्न स बद्ध्यते ॥ १४ ॥

न, माम्, कर्माणि, लिपन्ति, न, मे, कर्मफले, स्पृहा,
इति, माम्, यः, अभिजानाति, कर्मभिः, न, सः बध्यते

कर्माचा लेप मला लागत नाही व मला कर्मफलाची इच्छाही
नाही, असें जो मला तत्त्वतः जाणतो तो कर्मानीं बद्ध होत नाही.

हें सर्व माझ्यापासून झालें, पण मीं हें केलें नाहीं,
हे तत्त्व ज्याला बरोबर उमजले तोच कर्मातीत झाला.

हें मज चि तव जालें । परि मियां नाहीं केलें ।
ऐसें याच जेणे देखिलें । तो सूटला गा ॥ ८० ॥

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वरपि मुमुक्षुभिः ।
कुरु कर्मेव तस्मात्यं पूर्वैः पूर्वतरं कृतम् ॥ १५ ॥

एवम्, ज्ञात्वा, कृतम्, कर्म, पूर्वैः, अपि, मुमुक्षुभिः,
कुरु, कर्म, एव, तस्मात्, त्यम्, पूर्वैः, पूर्वतरम्, कृतम्

म्हणून त्या घडिलांनीं जें परंपरागत कर्म केलें, म्हणून पूर्वीच्या लोकांनी
आपले पूर्वीपासून चालत आलेले जसें कर्म केलें, तसे, अर्जुना ! तूंहि कर

मागील मुमुक्षु जे होते । तिहीं ऐसें चि जाणौनियां मातें ।
कर्म केलीं समस्ते । धनुर्धरा ॥ ८१ ॥

परि तियें बीजें जैसीं दग्धलीं । कां नुगवती चि पेरिलीं ।
तैसिं कर्म चि तेयां जालीं । मोक्षहेतु ॥ ८२ ॥

येथ आणिक ही एक अर्जुना । हे कर्मकर्मचिवंचना ।
आपुलिये चाडे यज्ञाना । योग्य नव्हे ॥ ८३ ॥

किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः ।

तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ञात्वा मोक्षसेऽशुभात् ॥ १६ ॥

कर्म म्हणजे काय, अकर्म म्हणजे काय, हे जाणण्याविषयीं शहाण्या पुरुषांनाही भ्रम पडतो.

तेव्हां ज्याच्या ज्ञानानें तूं अशुभ संयारापासून मुक्त होशील, तें कर्म मी तुला सांगतों.

कर्म द्याणिजे तें कवण । अथवा अकर्मा काय लक्षण ।
ऐसें विचारितां विचक्षण । गुंपौनि ठेले ॥ ८४ ॥

जैसें कां कुडे नाणे । खरेयाचेनि सारिखेपणे ।
डोळेयांचे हीं पाहाणे । संशाइं घाली ॥ ८५ ॥

तैसें नैषकर्मतेचेन भ्रमें । गिंवसिजत आहाति कर्मे ।
जिहीं दूजी शृष्टी मनोधर्मे । करूं शकती ॥ ८६ ॥

वांचूनि मूर्खाची गोठि काइसी । एथ मोहळले गा क्रांतदर्शी ।
द्याणौनि तें चि आतां परिहस्यै । सांघैन तुज ॥ ८७ ॥

कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः ।

अकर्मणश्च बोधव्यं गहना कर्मणो गतिः ॥ १७ ॥

कर्माचें, विकर्माचें, अकर्माचें तत्त्व यथार्थ जाणलेच पाहिजे कारण
त्या कर्मादिकांचें यथार्थ तत्त्व समजण्यास फार कठिण आहे.

अर्जुना ! मागे जे मुमुक्षू होऊन गेले. त्यांनी माझे सत्य स्वरूप जाणले
कर्मरहितता जाणली आणि मजप्रमाणेच अलिप्ततेने सर्व विहित कर्म केली.

परंतु ज्याप्रमाणे भाजलेले दीं पेरलें असतां मुळींच उगवत नाहीं.
त्याप्रमाणे त्यांची निष्काम कर्मच त्यांना मोक्षप्राप्तीस कारणीभूत झालीं;

या बाबतीत अर्जुना, आणखी एक गोष्ट महत्वाची आहे. हा कर्मकर्माचा
विचार शहाण्या मनुष्यानें आपले इच्छेप्रमाणे करणे योग्य नव्हे.

किम्, कर्म, किम्, अकर्म, इति, कवयः, अपि, अत्र, मोहिताः,

तत्, ते, कर्म, प्रवक्ष्यामि, यत्, ज्ञात्वा, मोक्षसे, अशुभात्

कारण कर्म म्हणजे काय व अकर्माचे लक्षण काय
याचा विचार करतांना शहाणे देखील घोटाळ्यांत पडले.

ज्याप्रमाणे खोटे नाणे ख्याप्रमाणेच हुबेहुव दिसायला
लागलें कीं जाणकाराच्याही मर्नीं संशय निर्माण होतो.

त्या प्रमाणे मनाच्या यंकल्पाने प्रतिसृष्टी उत्पन्न करण्याचे ज्याचे ठिकाणीं
सामर्थ्य आहे, असे पुरुष देखील निष्कर्मतेच्या भ्रमांत कर्म करीत असतात.

मग मूर्खाची, अज्ञान्यांची गोष्ट कशाला पाहिजे ? या प्रश्नासंबंधे मोठमोठे
दूरदृष्टी लोकही फसून गेले आहेत, मणून मी तुला कर्मकर्माचा उलगडा सांगतों.

कर्मणः, हि, अपि, बोद्धव्यम्, बोद्धव्यम्, च, विकर्मणः,

अकर्मणः, च, बोधव्यम्, गहना, कर्मणः, गतिः

तरि हें कर्म ह्याणिजे स्वभावें । जेणे हा विश्वाकारु संभवे ।
तें सावेच आदीं जाणावें । लागे एथ ॥ ८८ ॥

मग वर्णाश्रमासि उचित । जें विशेष कर्म विहित ।
तें ही ओळखावें निश्चित । उपेगेसीं ॥ ८९ ॥

पाठिं जें निषिद्ध ह्याणिपे । तें ही बुझावें स्वरूपे ।
येतुलेनि येथ काहीं न गृपे । आपैसें चि ॥ ९० ॥

यहविं जग हें कर्माधीन । ऐसी व्याप्ति याची गहन ।
परि तें असो आइकैं चिन्ह । प्राप्ताचें ॥ ९१ ॥

कर्मण्यकर्म यः पश्येद्कर्मणि च कर्म यः ।
स बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥ १८ ॥

जो पुरुष कर्माच्या ठिकाणीं आकर्म पाहतो आणि अकर्माच्या ठिकाणीं कर्म पाहतो,
तो पुरुष सर्व मनुष्यांमध्ये बुद्धिमान होय, तो योगी सर्व कर्मे करणारा आहे.

जो सकल कर्मि वर्ततां । देखे निष्कर्मता ।
कर्मसंगें निरासता । फलाचिया ॥ ९२ ॥

आणि कर्तव्यतेलागि । जेया दूसरे नाहिं जगिं ।
ऐसी नैष्कर्म्यता तरि चांगी । घोडला असे ॥ ९३ ॥

परि क्रियाकलापु आघवा । आचरतु दीसे बरवा ।
तरि तो इही चिन्हीं जाणावा । ज्ञानियां गा ॥ ९४ ॥

जैसा जो जलापासिं उभा ठाके । तो जर्है आपणें जलामाजि देखे ।
तर्हीं निभ्रांत ३०ळखे । ह्याणे मीं वेगळा आहें ॥ ९५ ॥

अथवा नावे हान रिगे । तो थडियेचे रुखजात देखे वेगे ।
साचोकारें पाहों लागे । तंव रुख ह्याणे अचळ ॥ ९६ ॥

तर ज्याच्या योगानें स्वभावतः हें विश्व आकाराला येतें, त्याला कर्म म्हणतात; आणि त्याचेंच पहिल्या प्रथम यथार्थ ज्ञान करून घेतलें पाहिजे.

मग, जें कर्म वर्णाश्रमास योग्य व वेदांत सांगितलेले आहे, त्याची देखील त्याच्या उपयुक्ततेयह चांगली ओळख करून घेतली पाहिजे.

त्यानंतर ज्याला निषिद्ध कर्म म्हणतात त्याचेही स्वरूप ओळखणे जरूर आहे. असें झालें म्हणजे आपोआप तो वढ होत नाहीं.

एरवी ह्या कर्माची व्याप्ती इतकी गहन आहे कीं, कीं हें संपूर्ण विश्वच त्याचे अधीन आहे, आतां कृतकृत्य पुरुषाचे लक्षण ऐक.

कर्मणि, अकर्म, यः, पश्येत्, अकर्मणि, च, कर्म, यः,
स, बुद्धिमान्, मनुष्येषु, सः, युक्तः, कृत्स्नकर्मकृत्

जो कर्म आचरीत असतांही, मी निष्कर्मा आहें, हे तत्त्व ध्यानात वागवतो, व कर्माघरोबर त्यांच्या फलांची आशा धरीत नाहीं;

आणि कर्म करण्याला ज्याला कर्तव्यबुद्धीवांचून दुसरे कारण नसतें, त्याशिवाय त्याला या जगांत दुसरे कांहींच कर्तव्य उरलेले नसतें;

तथापि तो सगळीं कर्मे नीट रीतीने आचरीत आहे असें दिसतें; तो वरील लक्षणांनीं युक्त असल्यास ज्ञानी आहे, असें ओळखावें.

जसा पाण्याजवळ उभा असलेला मनुष्य आपले प्रतिबिंब पाण्यात पाहतो, तरी मी पाण्याहून निराळा आहे असें निःसंशय जाणतो.

अथवा नावेंत बसून जाणाऱ्या मनुष्यास तीरावरचे वृक्ष वेगानें मागें धांवत असलेले दिसतात. तरी घस्तुस्थिती ध्यानीं घेतां तो म्हणतो कीं वृक्ष तर अचळ आहेत.

तैसें सकल कर्मी अस्येण । तें फुडे मानूनियां वायाणें ।
मग आपणपां जो जाणे । निष्पकर्म्यता ॥ ९७ ॥

आणि उदोअस्तूचेन प्रमाणेण । जेर्यै न चलतां सूर्या चालणें ।
तैसें निष्कर्म्यत्वीं जाणे । कर्म जो गा ॥ ९८ ॥

तो मनुष्यासारिखा आवडे । परि मनुष्यत्व तेयासि न घडे ।
जैर्यै जलाधारें न बुडे । भानुबिंब ॥ ९९ ॥

तेणे न पांतां विश्व देखिलें । न करितां सर्व केलें ।
न भोगितां भोगिलें । भोग्यजात ॥ १०० ॥

येके ठांड बैसला । परिं सर्वत्र तो चि गेला ।
हें असो विश्व जाला । देहें चि तो ॥ १०१ ॥

यस्य सर्वे समारम्भाः कामसङ्कल्पवर्जिताः ।
ज्ञानाग्निदण्डकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः ॥ १९ ॥

ज्याचीं सर्व कार्ये कामनारहित व संकल्परहित असतात आणि ज्ञानरूपी
अग्नीने ज्याचीं कर्म दण्ड झालेलीं असतात, त्याला ज्ञाते लोक पंडित म्हणतात.

जेया पुरुषाचां ठांड । कर्माचा तरि खेदु नाहीं ।
परि फलापेक्षा काहीं । संचरेना ॥ १०२ ॥

आणि हें कर्म मी करीन । अथवा आदरिलें सिद्धी नेईन ।
येणे संकल्पे हीं जेयाचें मन । घिटाळेना ॥ १०३ ॥

ज्ञानाग्नीचेन मुखें । जेणे जागिलीं कर्म अशेषें ।
तो ब्रह्म चि मनुष्यवेखें । ३०६ख तूं ॥ १०४ ॥

त्यक्त्या कर्मफलासङ्ग नित्यतृप्तो निराश्रयः ।
कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित्करोति सः ॥ २० ॥

तसेच ज्ञानी मनुष्य सर्व कर्मामध्ये मग्न दिसला व असला तरी तें कर्माचरण उघड उघड केवळ आभासात्मक आहे, हे तो जाणतो, आणि आपण कर्मरहित आहोंत असें तो समजतो, आणि सूर्य उगवतो व मावळतो एवढ्याच प्रमाणावरून आपल्याला घाटते की तो चालतो, तसाच हाही कर्म करीत असता आपली कर्मरहित स्थिति जाणतो. तो मनुष्यासारखा जरी दिसतो, तरी तो मनुष्य नसून परब्रह्मच आहे असें समजावें. जसा सूर्य प्रतिविंबरूपाने पाण्यात पडलेला दिसला तरी सूर्य त्यांत नसतो, त्याप्रमाणें, जो ब्रह्मस्वरूप झालेला आहे, तो जग पाहून पहात नाहीं, सर्व कांही करतो, आणि सारे भोग भोगतो, तरी पण या क्रियांपासून तटस्थ व अलिप्तच राहतो. तो जरी सर्व ठिकाणी गेला तरी त्याचें स्वकीय स्थान सुटत नाहीं; फार काय सांगावें ? तो स्वतःच विश्वरूप झाला आहे.

यस्य, सर्वे, समारम्भाः, काम, सङ्कल्प, वर्जिताः,
ज्ञान, अग्नि, दण्ड, कर्माणम्, तम्, आहुः, पण्डितम्, बुधाः

ज्या पुरुषाचे अंतरंगात कर्माविषयीं औदासीन्य नाहीं, ज्याच्या
चित्तांत फलाची इच्छा चुकून केवळांहि प्रवेश करीत नाहीं;
आणि हे कर्म आहे व मी ते करीन किंवा आरंभलेले कर्म बरोबर
शेवटास नेईन असा संकल्प ज्याच्या मनांला दूषित करीत नाही,
आणि ज्ञानरूप अग्नीचे मुखांत ज्याने आपलीं सर्व कर्म जाळून टाकलीं
आहेत, असा तो पुरुष मानवी रूपातील परब्रह्मच आहे असे तू ओळख.

त्यक्त्या, कर्मफलासङ्ग, नित्य, तृप्तः, निराश्रयः,
कर्मणि, अभिप्रवृत्तः, अपि, न, एव, किञ्चित्, करोति, सः

कर्मफलाची आसन्ती सोडून नित्यनृपत व निराश्रय झालेला मनुष्य कशाचाही आश्रय करीत नाही, असा पुरुष कर्म करतांना दिसला तरी तो कांहीं एक करीत नसतो.

निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः ।
शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥ २१ ॥

विषयकामना सोडून ज्यांनी अंतःकरणाचा निग्रह केला, ज्याने सर्व भोगांच्या सामग्रीचा त्याग केला आहे, असा आशारहित पुरुष केवळ शरीरासंबंधीचे कर्म करीत राहून ही पापाला प्राप्त होत नाहीं,

यद्यच्छालभसन्तुष्टो द्रन्द्रातीतो विमत्सरः ।
समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्यापि न निवध्यते ॥ २२ ॥

निराशीः, यत, चित्तात्मा, त्यक्त, सर्व, परिग्रहः,
शारीरम्, केवलम्, कर्म, कुर्वन्, न, आप्नोति, किल्बिषम्

यद्यच्छा, लाभ, संतुष्टः, द्रन्द्र, अतीतः, विमत्सरः,
समः, सिद्धौ, असिद्धौ, च, कृत्या, अपि, न, निवध्यते

सहजच होणाऱ्या लाभानें जो संतुष्ट, हर्षशोकादि द्रन्द्रांच्या पलीकडे गेलेला निर्मत्सर म्हणजे इर्षारहित सिद्धि व असिद्धि यांमध्ये समभाव ठेवणारा पुरुष कर्म करून देखील बंधन पावत नाहीं.

जो शारीरी उदासु । फळभोगीं निरासु ।
नित्यता उल्हासु । होउनि असे ॥ १०५ ॥

जो संतोषाचा गाभारां । आत्मबोधाचेया ३०८ ।
पुरे न ह्याणे चि धनुर्द्वारा । अरोगितां ॥ १०६ ॥

कैसा अधिकाधीक आवडी । घेंत महासुखाची गोडी ।
सांडौनि आशांसीं कुरचंडी । अहंभावाची ॥ १०७ ॥

ह्याणौनि अवसरे जें जें पावे । तेणे चि तो सुखावे ।
जेया आपुले आणि परावे । दोन्ही नाहीं ॥ १०८ ॥

तो दीठी जें पाहे । तें आपण चि होउनि जाये ।
आइके तें आहे । तो चि जाला ॥ १०९ ॥

चरणीं हान चाले । कां मुख्ये जें जें घोले ।
ऐसे चेष्टाजात तेतुले आपण चि जो ॥ ११० ॥

जो शरीराविषयीं उदासीन असतो, कर्माचे फळ भोगण्याची ज्याची इच्छा नाहीं, पण त्याची वृत्ती नेहमी उल्हसित असते, पार्थी, जो संतोषाच्या गाभास्यामध्ये बसून जेवीत असतांना, आत्मबोधाच्या पक्वानाला पुरे असें कधीं म्हणतच नाहीं.

ज्याची आत्मसुखाची आवडी उत्तरोत्तर वाढत जाऊन, आशेचा बली देऊन, नित्य वाढणाऱ्या आवडीने आत्म्याचे महासुख भोगतो. यामुळे ज्या काळीं जें प्राप्त होते, त्यांत त्याला संतोष होतो, ज्याच्या मर्नी हें आपले आणि परके, असा द्वैतभाव नाही.

तो डोळ्यांनी जी वसू पाहातो तिच्या ठिकाणी आत्मरूपच पाहातो, जे ऐकतो ते तोच स्वतः होत असतो.

पायाने जें चालतो, तोंडाने जें कांहीं घोलतो, आणि इतर सर्व चलनवलन, हालचाल यांतही तो वेगळा राहत नाही; कारण सर्व क्रियांत तो आत्मस्वरूप पाहतो.

हे असो विश्वे पाइ । जेया आपणपेंवांचूनि नाहीं ।
कर्म तें कवण काइ । बाधी तेयातें ॥ १११ ॥

आणि हा मत्सरु जेथ उपजे । तें नुरे चि तेया दूजे ।
तो निर्मत्सरु काइ व्याणिजे । बोलवरी ॥ ११२ ॥

व्याणौनि सर्वापरीं जो मुकु । तो सकर्मु चि कर्मरहितु ।
सगुणु परि गुणातीतु । येथ भ्रांति नाहीं ॥ ११३ ॥

गतसङ्गस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः ।
यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते ॥ २३ ॥

तो देहसंगे तरि असे । परि चैतन्यासारिखा दीसे ।
पाहांता परब्रह्माचेनि कर्ये । चोखाळु भला ॥ ११४ ॥

ऐसा ही तो कवतिके । जरि कर्मे करी यज्ञादिके ।
तरि तियें ल्या जांति अशेषे । तेयाचां चि ठांडे ॥ ११५ ॥

अकाळिंचीं अभ्रे जैसीं । ऊर्मीवीण आकाशीं ।
हारपति आपैसीं । उदैलीं सांतीं ॥ ११६ ॥

तैसिं विधिविधानरहिते । जर्हीं आचरला तो समस्ते ।
तर्हीं तियें ऐक्यभावे ऐक्याते । पावतील ॥ ११७ ॥

ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्मागौ ब्रह्मणा हुतम् ।
ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥ २४ ॥

कर्म ब्रह्म आहे, अशी समता ज्याची झाली आहे असा पुरुष जें अर्पण करतो तें ब्रह्म,
त्याची आहुति ब्रह्म. अग्नी ब्रह्म. आहुति देणारा ब्रह्म. शेवटीं तो जिथे जाणार, तेंहि ब्रह्मच !

हे असो. संपूर्ण जगच त्याला आत्मस्वरूप दिसते. अशा
स्थिरींत त्याला कोणत्या कर्मापासून कसली बाधा होणार ?

ज्या द्वैतापासून हा मत्सर उत्पन्न होतो, असा दुजेपणा ज्याचे ठिकाणी
मुळींच उरत नाहीं, मग त्याला निर्मत्सर हा शब्द तरी कशाला लावायचा ?

म्हणून असा पुरुष सर्व परींनीं मुक्तच असतो; तो कर्म करून अकर्मा
राहतो, सगुण असला तरी गुणरहित असतो, ह्यांत संशय नाहीं.

गतसङ्गस्य, मुक्तस्य, ज्ञानावस्थित, चेतसः;
यज्ञाय, आचरतः, कर्म, समग्रम्, प्रविलीयते

आसक्तिहीन ज्ञानांत चित्त स्थिर झालेल्या व यज्ञासाठीं
कर्माचरण करणाऱ्या मुक्त पुरुषांचे संपूर्ण कर्म विनाश पावते.

तो देहधारी आहे तरी निर्गुणासारखा दिसतो, परब्रह्माच्या कसोटीने
त्यास पाहिले असतां, तो अगदीं शुद्ध आहे असे आढळून येते.

असे असूनही एक कौतुक म्हणून त्याने जरी यज्ञासारखी कर्मे
केली तरी तीं संपूर्ण कर्मे त्याच्याच आत्मस्वपांत ल्याला जातात.

आकाशांत अकाळीं आलेले मेघ ज्या प्रमाणे काहीं जोर न
करतां, आले तसे, आपोआप जागच्या जागीं विरून जातात.

त्याप्रमाणे सर्व विहित कर्माचे आचरण जरी ज्ञानी पुरुष करीत
असला तरी त्याच्या ऐक्यभावनेमुळे तीं शेवटीं ऐक्यालाच मिळतात.

ब्रह्म, अर्पणम्, ब्रह्म, हवि, ब्रह्मागौ, ब्रह्मणा, हुतम्,
ब्रह्म, एव, तेन, गन्तव्यम्, ब्रह्म, कर्म, समाधिना

जे हें हवन मी होता । कां इये यज्ञां हा भोक्ता ।
ऐसी बुद्धियि नाहीं भिन्नता । द्व्याणैनिया ॥ ११८ ॥

जे यष्टा यज्ञ यजावें । ते हविमंत्रादीक आधवें ।
तो देखे अविनाभावें । आत्मबुद्धी ॥ ११९ ॥

द्व्याणैनि ब्रह्म ते चि कर्म । ऐसें घोडा आले जेया सम ।
तेया कर्तव्य ते नैष्कर्म्य । धनुर्द्वरा ॥ १२० ॥

दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्यूपास्यते ।
ब्रह्मग्नावपरे यज्ञं यज्ञेन्योपजुह्यति ॥ २५ ॥

दुसरे योगी दैवयज्ञाची उपासना करतात, कित्येक योगी
ब्रह्मरूपी अग्नीमध्येच यज्ञानेच यज्ञाची उपासना करतात.

आतां अविवेक कुमारत्वा मूकले । जेयां विरक्तीचे पाणिग्रहण जाले ।
मग उपासन जिहिं आणिले । योगाश्रीचे ॥ १२१ ॥

जे यजनशील अहर्निशी । जिहीं अविद्या हवीली मनेसी ।
गुरुवाक्यहुताशी । हवन केले ॥ १२२ ॥

तिहीं योगाश्रीकिं यजिजे । तो दैवयज्ञ कीजे ।
तेथ आत्मसुख कामिजे । पांडुकुमरा ॥ १२३ ॥

आतां अवधारीं सांघैन आणिक । जे ब्रह्माश्रिक साश्रिक ।
तेयांते यज्ञे चि यज्ञ देख । उपासिजे ॥ १२४ ॥

श्रेत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये संयमाश्रिषु जुह्यति ।
शब्दादीन्विषयानन्ये इन्द्रियाश्रिषु जह्यति ॥ २६ ॥

कोणीं श्रेत्रादि ज्ञानेंद्रियांचे हवन संयमरूपी अश्रींत करतात, कित्येक
इंद्रियरूपी अग्नीच्या ठिकाणीं शब्द-आदिकरून विषयांची आहुति देतात.

कारण हे यज्ञरूपी कर्म व ते करणारा मी, किंवा या यज्ञामध्ये
हा भोक्ता अशा प्रकारे त्याच्या बुद्धीचा भिन्नभाव नाहीं; म्हणून,
जे जे इष्ट यज्ञ तो करतो, त्यांतील होमद्रव्ये, मंत्र इत्यादी
सर्व तो स्वतःमध्येच अविनाशी अशा आत्मरूपातच पाहतो.

म्हणून अर्जुना, ब्रह्म तेंच कर्म अशी समबुद्धी ज्याच्या अंतःकरणांत
बाणली, त्यानें कर्तव्य कर्म जरी केले तरी अर्जुना, ते नैष्कर्म्यच होय.

दैवम्, एव, अपरे, यज्ञम्, योगिनः, पर्यूपास्यते,
ब्रह्म, अग्नौ, अपरे, यज्ञम्, यज्ञेन, उपजुह्यति

आतां ज्याचे अविवेकाचे वालपण गेलेले आहे ज्यांनी विरक्तीशीं लग्न
लाविले आहे तदनंतर ज्यांनीं योगरूपी अग्नीची उपासना आंरंभिली,

जे असे अद्वैत ब्रह्मबुद्धीने अखंड यजन करतात, ज्यांनीं गुरुवाक्यरूपी
अग्नीमध्ये मनासह अविद्येची आहुति देऊन हवन केले आहे.

अशा रीतीने योगरूप अश्रींत जे हवन करणे, त्याला दैवयज्ञ म्हणतात. पांडुफुत्रा,
जर कांही फल मागायचे असले तर ह्या यज्ञातील फल म्हणजे आत्मानंद !

आतां आणाखी कांहीं यज्ञप्रकार सांगतो ते ऐक, जे ब्रह्माश्रीने
अग्निहोत्र करतात, ते यज्ञानेच यज्ञाची उपासना करतात.

श्रेत्रादीनि, इन्द्रियाणि, अन्ये, संयमाश्रिषु, जुह्यति,
शब्दादीन्, विषयान्, अन्ये, इन्द्रियाश्रिषु, जह्यति

एक संयमग्निहोत्री । ते युक्तिर्याचां मंत्री ।
यजन करिति पवित्री । इंद्रियदर्व्यी ॥ १२५ ॥

एकां वैराग्यरची विवल्लेण । तंव संयती विहार केले ।
तेथ अपावृत जाले । इंद्रियानल ॥ १२६ ॥

तिहिं विरक्तिची ज्याळा घेतली । तंव विकारांचीं इंधनें पल्लिपलीं ।
तेथ आशाधूमें सांडिलीं । पांचे कुंडे ॥ १२७ ॥

मग वाक्याविधीचिया निरिवडी । विषयाहृती उंडंडी ।
हवन केलें कुंडीं । इंद्रियाशीर्णां ॥ १२८ ॥

सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे ।
आत्मसंयमयोगग्नौ जुह्यति ज्ञानदीपिते ॥ २७ ॥

दुसरे योगीलोक इंद्रियांचे व्यवहारांना व प्राणांच्या व्यापारांना ज्ञानाने
प्रदीप्त झालेल्या आत्मसंयमस्वरूपी योगाग्नीमध्यें आहुति देतात.

येकिं यिया चि परीं पार्था । दोष क्षपिले सर्वथा ।
आणिकीं हृदयारणीं मंथा । विवेकु केला ॥ १२९ ॥

तो उपशमीं निहीटिला । धैर्ये वरी दाटिला ।
गुरुवाक्ये काढिला । बलिकटपणे ॥ १३० ॥

ऐसें समरर्यें मथन केलें । तेथ झडकरी काजा आलें ।
जें उज्जीवन जालें । ज्ञानाशीर्णें ॥ १३१ ॥

पहिला रिद्धिसिद्धिचा संभ्रमु । तो निवर्त्तीनि गेला धूमु ।
मग प्रकटला सूक्ष्मु । विस्फुलिंगु ॥ १३२ ॥

तेया मनाचें मोकळें । पेटवण घातलें ।
जें यमनियमीं हल्लुवारलें । आइतें होतें ॥ १३३ ॥

कोणी आत्मसंयमरूप अग्नीमध्ये होम करणारे, ते काया वाचा, आणि मन,
यांचे नियमन हेच मंत्र म्हणून इंद्रियरूपी द्रव्याची पवित्र आहुति देतात.

कोणी वैराग्यरूपी सूर्य उगवल्यावर घरोबर संयमरूपी
कुंडाची रचना करतात त्यांत इंद्रियरूपी अग्नी सिद्ध करितात.

मग वैराग्याची ज्याळा चेतली कीं विकाररूपी लाकडे पेट घेतात, त्या वेळीं
आहवनीयादिक अग्नि असलेल्या इंद्रियरूपी पाच कुंडातून आशारूप धूर निघून जातो.

मग वेदात सांगितलेल्या विधिवाक्याच्या कुशलतेने इंद्रियरूप अग्नी
असलेल्या कुंडात विषयरूप अनेक आहुति देऊन हवन करतात.

सर्वाणि, इन्द्रिय, कर्माणि, प्राणकर्माणि, च, अपरे,
आत्म, संयम, योग, अग्नौ, जुह्यति, ज्ञानदीपिते

अर्जुना, या प्रमाणे कोणी एक आपल्या सर्व दोषांचें क्षालन
करतात; कोणी हृदयाची आरणी करून विवेकाचा मंथा करतात.

मनाच्या उपशमाने रवी घड धरून अतिशय धैर्याने व गुरुवाक्याच्या
सामर्थ्यानें जोरदार मंथन करितात व ज्ञानाशी काढतात.

असें समष्टीने मंथन केले असतां तत्काणीं कार्य
समजावें, कारण त्या मंथनाने ज्ञानाशी प्रगट होतो.

तेळा प्रथम ऋद्धिसिद्धिंचा मोह हाच उत्पन्न झालेला धूर नाहीसा
होऊन ज्ञानाशीची पहिली अगदी इवलीशी ठिणगी चमकली.

त्याठिणगीत यमनियमांच्या अभ्यासाने आयतें वाळून शुष्क
झालेले जें निर्दोष मन, त्याचें अग्नीला पेटवण घातले.

तेणे सांधुक्षणे ज्वाला समृद्धा । तेथ वासनांतराचिया समिधा ।
स्नेहेंसिं विविधा । जाळीलीया ॥ १३४ ॥

मग सोहंमंत्रीं दीक्षितिं । इंद्रियकर्माचिया आहुती ।
तिये ज्ञानानळीं प्रदीप्तीं । दीधलिया ॥ १३५ ॥

पाठिं प्राणक्रियेचेन सृवेनर्यों । पूर्णाहुति पडिली हुताशीं ।
तेथ अवभृथ समरर्यों । साहाजे जाले ॥ १३६ ॥

मग आत्मबोधिचे सुख । तें जैसे संयमाग्रीचे शेष ।
तो चि पुरोडाशु देख । घेतला तिहिं ॥ १३७ ॥

येक ऐसां यजनीं । मुक्त जाले गा त्रिभुवनीं ।
इया यज्ञक्रिया तरि आनानीं । परि प्राप्य तें एक ॥ १३८ ॥

द्रव्यज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथापरे ।
स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः ॥ २८ ॥

आरंभिलें कर्म निश्चयाने कडेला नेणारे व तीक्ष्ण व्रते धारण करणारे यती द्रव्यज्ञा,
तपोयज्ञा, योगयज्ञा व ज्ञानयज्ञ असे दुसरे यज्ञ आहेत, ते करतात.

येक द्रव्यज्ञ ह्याणपती । एक तपसामग्रिया निफजति ।
येक योगयाग ही आहाती । जे सांघीतले ॥ १३९ ॥

येकिं शब्दीं शब्द चि यजिजे । तो वाग्यज्ञ ह्याणिजे ।
ज्ञाने झेय गमिजे । तो ज्ञानयज्ञ ॥ १४० ॥

हें अर्जुना सकळ कुवाडे । जें अनुष्ठितां अतिसांकडे ।
परि जितेंद्रियांसी चि घडे । योग्यतावर्ये ॥ १४१ ॥

ते प्रवीण येथ भले । योगसमृद्धी आर्थिले ।
ह्याणौनि आपणां तिहीं केले । आंतमहवन ॥ १४२ ॥

त्या पेटवणाने ज्ञानाग्री प्रज्यलित होउन तो ज्याळांनी युक्त होतो, आणि मग निरनिराब्द्या वासनारूपी समिधा ममतारूपी तुपाबरोबर जलुन खाक झाल्या.
तेथे त्या प्रदीप्त ज्ञानाग्रींत योग-साधक काय करतो ? मी ब्रद्धच आहे
या मंत्राने त्या प्रदीप्त अशा ज्ञानाग्रींत इंद्रियकर्माच्या आहुति देतो.

नंतर प्राणक्रिया, या यज्ञपात्राने ज्ञानाग्रीमध्ये पूर्णाहुति
दिली. त्या क्षणीं ऐक्यघोधामध्ये सहजच अवभृथस्नान झाले.

मग संयमरूपी अग्रीमध्ये हवन केल्याचर अवशिष्ट
राहिलेले जें आत्मबोधचे सुख, तेंच पुरोडाश म्हणून घेतले.

कोणी अशा रीतीने यज्ञ करून त्रिभुवनांत मुक्त झाले, जे यज्ञाचे प्रकार
वेगवेगळे असले तरी त्यांनी प्राप्त करावयाचे फल एकच आहे ते म्हणजे मोक्ष.

द्रव्यज्ञाः, तपोयज्ञाः, योगयज्ञाः, तथा, अपरे,
स्वाध्याय, ज्ञानयज्ञाः, च, यतयः, संशितव्रताः

एकांस द्रव्यज्ञ म्हणतात, दुसरे तपसामग्रीने संपन्न
होतात. कित्येक - तप करणे हाही एक यज्ञ आहे.

ज्यामध्ये शब्दाने शब्दाचा होम केला जातो, त्याला वाग्यज्ञ,
म्हणतात; ज्यात ज्ञानाने झेय जाणतांयेतें, तो -ज्ञानयज्ञ- होय.

अर्जुना, हे यज्ञ सगळेच मुळात आचरण करण्यास कठीण आहेत,
पण तशीच योग्यता असलेल्या जितेंद्रियालाच हें साधूं शकतें.

ते त्या कार्मीं चांगले प्रवीण असतात व योगसमृद्धीने संपन्न असल्यामुळे,
त्यानां आपल्या जीवात्म्याचे परमात्म्यामध्ये हवन करतां आले.

अपाने जुह्वति प्राणं प्राणेऽपानं तथापरे ।
प्राणापानगती रुद्ध्या प्राणायामपरायणः ॥ २९ ॥

अपाने, जुह्वति, प्राणम्, प्राणे, अपानम्, तथा, अपरे,
प्राण, अपान, गती, रुद्ध्या, प्राणायाम, परायणः

अपानवायूंत प्राणवायूचा होम करतात तसेच कोणी प्राणवायूंत अपानवायूचा होम करतात
तसेच दुसरे कोणी प्राण व अपान यांच्या गतीचा निरोध करून प्राणायामपरायण होतात.

एक अपानाश्चीं मुखीं । प्राणद्रव्ये देखै ।
हवन केले एकीं । अभ्यासयोगे ॥ १४३ ॥

दुसरे कोणी हृषि निश्चयानें व सवयीनें योगसाधन करून
अपान वायुरूपी अश्चीं प्राणद्रव्यांचे हवन करतात.

एक अपानु प्राणीं अर्पिती । एक दोहोंतें हीं निरुंधिती ।
ते प्राणायामी द्वाणिष्ठीती । पांडुकुमरा ॥ १४४ ॥

हे पंडुकुमरा, कोणी अपानवायू प्राणवायूंत मिळवितात कोणी प्राण व
अपान या दोहोंनाही कोंडून टाकतात, अशा योग्यांना -प्राणायामी-म्हणतात.

अपरे नियताहाराः प्राणान्प्राणेषु जुह्वति ।
सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षिप्तकल्मषाः ॥ ३० ॥

अपरे, नियत, आहाराः, प्राणान्, प्राणेषु, जुह्वति,
सर्वे, अपि, एते, यज्ञविदः, यज्ञक्षिप्त, कल्मषाः

दुसरे नियमित आहार करणारे योगीजन प्राणांचा प्राणांतच होम करतात.
हे सर्व यज्ञाला जाणणारेच होत व यज्ञाने आपले सर्व पाप दग्ध करणारे होत.

येक वज्रयोगक्रमें । सर्वाहारसंयमें ।
प्राणीं प्राणु संभ्रमें । हवन करिती ॥ १४५ ॥

ऐसे मोक्षकाम सकळ । समस्त हे यजनशील ।
जहीं यज्ञद्वारीं मळ । क्षाळन केले ॥ १४६ ॥

लययोगांतील वज्रायनसाधनादि क्रमाने व सर्व आहाराचें नियमन
करून यत्रपूर्वक प्राणायामादि सर्वच वायूंचे प्राणामध्ये हवन करतात.
अशा प्रकारे मोक्षप्राप्तीची इच्छा करणारे यज्ञशील असतात. त्यांनी त्या
यज्ञांच्या द्वारे आपले कामक्रोधादिक विकार क्षाळन केलेले असतात.

यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति ब्रह्म सनातनम् ।
नायं लोकोऽस्त्ययज्ञस्य कुतोऽन्यः कुरुसत्तम ॥ ३१ ॥

यज्ञशिष्ट, अमृतभुजः, यान्ति, ब्रह्म, सनातनम्,
न, अयम्, लोकोः, अस्ति, अयज्ञस्य, कुतः, अन्यः, कुरुसत्तम

हे कुरुकुलश्रेष्ठा, यज्ञाचा अवशिष्ट प्रसाद घेणारे लोक सनातन ब्रह्माप्रत प्राप्त होतात.
यज्ञ न करणाऱ्याला मनुष्यलोकीही प्राप्त होत नाहीं. मग परलोक कोठून मिळणार ?

जेयां अविद्याजात आकलितां । जें उरले निज स्वभावता ।
तेथ अग्नि आणि होता । उरे चि ना ॥ १४७ ॥

अशा प्रकारे सर्व अविद्या-यज्ञान-जालुन टाकल्यामुळे त्याला स्थाभाविकपणेंच
शुद्ध स्वरूप उरतें, व अग्नी आणि यज्ञ करणारा असा द्वैतभाव रहात नाहीं;

जेथ यजितेयाचा कामु पुरे । यज्ञीचें विधान सरे ।
मायोतें जेथैनि ३०सरे । क्रियाजात ॥ १४८ ॥

विचार जेथ न रिगे । हेतु जेथ नेघे ।
जें द्वैतदोषयंगे । स्थिंपै चि ना ॥ १४९ ॥

ऐसे अनादिसिद्ध चोखट । जें ज्ञानयज्ञावशिष्ट ।
तें ते सेवित ब्रह्मनिष्ठ । ब्रह्माहंमत्रे ॥ १५० ॥

ऐसे सेखामृते धाले । कीं अमृतभावासि आले ।
द्वैनैनि ब्रह्म ते जाले । अनायासे ॥ १५१ ॥

एरां विरक्ती माळ न घली चि । जेयां संयमाश्रीची सेवा न घडे चि ।
जे योगयागु ही न करिती चि । जन्मले सांते ॥ १५२ ॥

एयां अहिक ही एक धड नाहीं । मग पारत्रिक सांघिजैल काइ ।
द्वैनैनि अस्यो हे गोठि पाइ । पांडुकुमरा ॥ १५३ ॥

एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे ।
कर्मजान्विद्वि तान्स्वर्णेवं ज्ञात्वा विमोक्षये ॥ ३२ ॥

या प्रमाणे पुष्कल प्रकारच्या यज्ञांचा वेदांतून विस्तार झाला आहे. ते सर्व कर्मांपासून
उत्पन्न होणारे आहेत असे समज. हें ज्ञान झाल्यावर तूं कर्मबंधापासून मुक्त होईल.

ऐसे बहुतीं परीं अनेग । जे सांधितले कां याग ।
ते विस्तारूनि घेवें चांग । द्वैनितले आहाति ॥ १५४ ॥

परि तेणे विस्तारे काइ करावें । हें कर्मसिद्ध जाणावें ।
एतुलेनि कर्मबंधु स्वभावें । पावैल ना ॥ १५५ ॥

श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ञानयज्ञः परन्तप ।
सर्वं कर्मखिलं पार्थं ज्ञाने परिसमाप्ते ॥ ३३ ॥

जेथें यज्ञकर्त्याच्या सर्व इच्छा पुर्या होतात, यज्ञक्रिया
संपतात, व जेथून क्रिया मात्र मागे परतून नाहींशा होतात;
जेथे विचाराचाहि प्रवेश होत नाही, तर्काने जे घेतले
जाऊं शक्तनाही जें द्वैतदोषाच्या संपर्काने लिप्त होत नाहीं;

अशा प्रकारे यज्ञविधानाच्या अंतीं जें अगीट, अनादि, निर्दोष ज्ञान पदरीं
पडते, ते ज्ञानरूपी ब्रह्म ब्रह्मनिष्ठ -मी ब्रह्म आहे- या मंत्राङ्गारे सेवन करतात.

याप्रमाणे यज्ञाचें शिल्क राहिलेले ज्ञानरूप अमृत पिऊन जे जे तृप्त होतात
किंवा अमर स्थितीस प्राप्त होतात, म्हणून ते सहजच ब्रह्मत्व पावतात.

जन्माला येऊन ज्यांना संयमरूप अग्रीची सेवा घडत नाहीं,
योगयाग संपादीत नाहींत, त्यांना वैराग्य कर्धींही लाभत नाहीं.

अर्जुना, ज्यांची इहलोकीं धडगत नाहीं, तेथे त्यांच्या परलैकिक
सुखाचें काय विचारायचे ? अशा अज्ञ लोकांची तर गोष्टच राहू दे.

एवम्, बहुविधाः, यज्ञाः, वितताः, ब्रह्मणः, मुखे,
कर्मजान्, विद्वि, तान्, सर्वान्, एवम्, ज्ञात्वा, विमोक्षये

त्या प्रमाणे पुष्कल प्रकारे घडणारे जे अनेक याग, अर्जुना ! तुला
सांगितले, त्यांच्यांबद्दल घेदांत पुष्कल विस्ताराने चांगले वर्णन केले आहे.

पण त्या विस्तृत वर्णनाचे काय काम ? हे सर्व कर्मांपासून निर्माण झाले
आहेत, असे जाणावें. एवढे जाणले कीं आपोआपच कर्मबंधाची बाधा होणार नाहीं.

श्रेयान्, द्रव्यमयात्, यज्ञात्, ज्ञानयज्ञः, परन्तप,
सर्वम्, कर्म, अखिलम्, पार्थ, ज्ञाने, परिसमाप्ते

हे शत्रुतापना, द्रव्यसाधनानें साध्य होणाऱ्या यज्ञापेक्षा ज्ञानयज्ञ
श्रेष्ठ आहे. कारण सर्व कर्म शेवटी या ज्ञानयज्ञांत समाप्त होतें.

अर्जुना वेदु जेहाचें मूळ | जें क्रियाविशेषे स्थूल |
जेयां नव्हालियेचे फल | स्वर्गसुख ॥ १५६ ॥

ते द्रव्ययाग किर होती | परि ज्ञानयज्ञाची सरी न पावती |
जेवि तारातेज संपती | दिनकरेंसी ॥ १५७ ॥

देखै परमात्मसुखनिधान | साधावेया योगीजन |
जें न विसंभवि अंजन | उन्मेखनेंवी ॥ १५८ ॥

जें धांवतेया कर्माची लाणी | नैष्कर्म्य बौधाची खाणी |
जें भूकैलेयां धणि | साधनाची ॥ १५९ ॥

जेथ प्रवृत्ति पांगुळ जाली | तर्काचि दृष्टि गेली |
जेणे इंद्रिये विसरलीं | विषयसंगू ॥ १६० ॥

मनाचे मनपण गेलें | जेथ बोलाचे बोलणें ठेलें |
जेयामाजि सांपडलें | डोय दीसे ॥ १६१ ॥

जेथ वैराग्याचा पांगु फीटे | विवेकाचा ही योसु तूटे |
जें न पांतां साहाजें भेटे | आपणापै ॥ १६२ ॥

तें ज्ञान पैं गा घरवें | जैं मनीं आथि जांणावें |
तैं संतां ययां भजावें | सर्वस्येंसी ॥ १६३ ॥

तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ।
उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ३४ ॥

तें आचार्याना प्रणिपात करून, नम्रतापूर्वक प्रश्न विचारून त्यांची सेवा करून
जाणून घे. ज्ञान संपन्न व अनुभवी आचार्य त्या ज्ञानाचा तुला उपदेश करतील.

अर्जुना, ज्या यज्ञाचे मूळ वेद आणि ज्यांत जडकर्मे पुष्कल सांगितलीं आहेत, ज्यांचे अपूर्व असे फल म्हणजे स्वर्गाचीं सुखें, ते द्रव्यादियज्ञहि यज्ञच आहेत, पण तात्यांच्या तेजाचा डौल जसा सूर्यापुढे चालत नाहीं, तशी ज्ञानयज्ञाची सर त्यांना येत नाहीं. पहा, परमात्मस्वरूप सुखाचा ठेवा हस्तगत करण्याकरितां, योगीलोक जें ज्ञानरूपी अंजन घालण्याचे कधी विसरत नाहीत. जें ज्ञान फलोन्मुख कर्माच्या समाप्तीचे ठिकाण आहे, जें कर्मातीत ज्ञानाची खाण आहे. जे भुकेले आहेत, त्यांच्या समाधानांची जें तृप्ती आहे; ज्या ज्ञानाचे ठिकाणी प्रवृत्ती पांगळी होते, तर्कवितर्क अंतर्मुख होऊन आत्मस्वरूपाकडे वळतात. इंद्रियांना विषययेवनाचा विसर पडतो, ज्या ठिकाणी मनाचे मनपण गेलें, जेथें शब्दाची धाव खुंटली, आणि ज्या ठिकाणी अंतर्गत जें ब्रह्म तें प्राप्त होतें, जें ज्ञान वैराग्याची हौस पुरावितें, विवेकांचा हांवरेपणा खुंटतो जिथे न पाहतां देखील सर्वत्र आत्मरूप दिसूं लागलें, हें उत्तम आत्मज्ञान प्राप्त क्वाचें असें जर घाटत असेल तर ज्ञान प्राप्त ज्ञालेल्या संताना तू सर्वस्याने भजावेस. त्यांची अनन्य भक्ती करावीस.

तत्, विद्धि, प्रणिपातेन, परिप्रश्नेन, सेवया,
उपदेक्ष्यन्ति, ते, ज्ञानम्, ज्ञानिनः, तत्त्वदर्शिनः

जेयांचा ज्ञानकुरुठा । तेथ साधुसेवा हा दारखठा ।
तो स्वाधीनु करीं सुभटा । ३५४ ॥

जरि तनु मनु जीवे । विचारासि लागावे ।
आणि अगर्वता करावे । दास्य सकळ ॥ १६५ ॥

मग अपेक्षित जें आपुले । तें ही सांगतील पूसिले ।
जेणे अंतःकरण बोधले । संकल्पा नैये ॥ १६६ ॥

यज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पाण्डव ।
येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि ॥ ३५ ॥

हे पांडवा, हे ज्ञान झाल्यावर तुला या प्रमाणे पुन्हा मोह होणार नाही. आणि
त्या ज्ञानाने हीं सर्व भूते तूं आपल्या स्वतःचे ठारीं आणि माझे ठारीं, पहाशील.

जेहाचेन उजीवडे । जाले चित्त निधडे ।
ब्रह्माचेन पाडे । निशंक होईल ॥ १६७ ॥

तेक्षिं आपणपेन सहिते । यें अशेषे हीं भूते ।
माझां स्वरूपीं अखंडिते । देखसी तूं ॥ १६८ ॥

ऐसे ज्ञानप्रकाशे पाहिल । तै मोहांधकारु जाइल ।
जे गुरुकृपा होईल । पार्था गा ॥ १६९ ॥

अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः ।
सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं सन्तरिष्यसि ॥ ३६ ॥

तूं जरी सर्व पाप्यांपेक्षा अति पापी असलाय तरी
ज्ञानरूपी नौकेच्या सहाय्याने सर्व पापांमधून तरून जाशील.

यथैवासि समिद्दोऽग्निर्भर्यमसात्कृतेऽर्जुन ।
ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भर्यमसात्कृते तथा ॥ ३७ ॥

हे सत्पुरुष म्हणजे ज्ञानाचे कोठार होत त्यांची सेवा हा त्या
कोठाराचा उंबरठा. अर्जुना, तूं सेवा करून तो स्वाधीन करून घे.

नंतर तन, मन व जीव अर्पण करून त्यांचे चरणीं
लागावे, आणि अभिमान सोडून त्यांची सर्व सेवा करावीस.

मग आपले जें इच्छित असेल, ते त्यांस विचारले असतां ते सांगतात,
मग त्या बोधाने बोधिलेले अंतःकरण पुन्हा संकल्पास स्पर्शही करीत नाहीं,

यत् ज्ञात्वा, न, पुनः, मोहम्, एवम्, यास्यसि, पाण्डव,
येन, भूतानि, अशेषेण, द्रक्ष्यसि, आत्मनि, अथो, मयि

हे पांडवा, हे ज्ञान झाल्यावर तुला या प्रमाणे पुन्हा मोह होणार नाही. आणि
त्या ज्ञानाने हीं सर्व भूते तूं आपल्या स्वतःचे ठारीं आणि माझे ठारीं, पहाशील.

त्या गुरुंचे तत्त्वमसि आदी वाक्य तुझ्या ठिकाणी ज्ञानाचा उजेड पाडील
चित्त निर्भय होईल, आणि निःसंशय ब्रह्माचे योग्यतेस जाऊन पोहांचेल;

मग त्या ज्ञानाने तुझी दृष्टी अशी प्रगल्भ होईल की तूं आपणा
स्वतःसहित या समस्त भूतमात्राला माझ्या स्वस्वरूपांतच अखंड पाहशील.

पार्था, अशा रीतीने जेव्हा सत्पुरुषांची कृपा होईल, तेव्हा तुझे
अंतःकरणांत ज्ञानाचा उजेड पडून मोहाचा अंधकार नष्ट होईल,

अपि, चेत, असि, पापेभ्यः, सर्वेभ्यः, पापकृत्तमः,
सर्वम्, ज्ञानप्लवेन, एव, वृजिनम्, सन्तरिष्यसि

तूं जरी सर्व पाप्यांपेक्षा अति पापी असलाय तरी
ज्ञानरूपी नौकेच्या सहाय्याने सर्व पापांमधून तरून जाशील.

यथा, एव्यासि, समिद्दः, अग्निः, भर्यमसात्, कृते, अर्जुन,
ज्ञानाग्निः, सर्वकर्माणि, भर्यमसात्, कृते, तथा

अर्जुना प्रज्वलित झालेला अग्नी जसा काष्ठांचे भस्म करून
टाकतो, तसा ज्ञानरूपी अग्नी यर्व कर्माना भस्म करून टाकतो.

जहीं कल्पषांचा आगरु । तूं भ्रांतीचा सागरु ।
व्योमोहाचा डोंगरु । होउनि आहासि ॥ १७० ॥

तहीं ज्ञानशक्तीचेन पाडै । हें आघवें चि गा थोकडै ।
ऐसे सामर्थ्य जेयाचें चोखडै । ज्ञानीं इये ॥ १७१ ॥

देखै विश्वसंभ्रमा ऐसा । जो अमूर्ताचा कडवसा ।
तो जेयाचेया प्रकाशा । पुरे चि ना ॥ १७२ ॥

तेया काइसे मनोमळ । हें बोलतां चि अति कीडाळ ।
नाहिं येणे पाडै दिसाळ । दूजें जर्गी ॥ १७३ ॥

सांघै भूतन्त्रयाची काजळी । जे गगनामाजि उथळी ।
तिये प्रलङ्घिये वाहुंठळी । काइ अभ्र पूरे ॥ १७४ ॥

किं पवनाचेनि कोपे । पाणियें चि जो पलिपे ।
तो प्रलयानवृ काइ दडपे । तृणे नावे ॥ १७५ ॥

न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।
तत्स्ययं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति ॥ ३८ ॥

ज्ञानासारखी पवित्र करणारी वस्तू या जगामध्ये कोणतीही नाहीं. हें ब्रह्मज्ञान
कर्मयोगाने अत्यंत शुद्धचित झालेल्या पुरुषात्या कालान्तराने आपल्याच ठिकाणी होते.

व्याणौनि असो हें न घडे । जें विचारितां चि असंघडे ।
पुढुतीं ज्ञानात्मेनि पाडै । पवित्र न दिसे ॥ १७६ ॥

एक ज्ञान ही उत्तम होये । आणिक ही येथ तैसें चि आहे ।
तरि सांघै चैतन्य कां नोहे । दूसरें गा ॥ १७७ ॥

अर्जुना ! जरी तूं सर्व पापांचे घर असलास किंवा
भ्रांतीचा समुद्र असलास आणि त्या मोहाचा डोंगर असलास,
तरी या ज्ञानशक्तीपुढे हे दोष, भ्रांती व व्यामोह काहीच
नाहीत, इतके विलक्षण उत्तम बळ या ज्ञानाच्या अंगीं आहे.
अर्जुना ! हें पाहा, हा जो जगदाभास निराकार ब्रह्माचा अंधुक प्रकाशरूप
किरण आहे, तो देखील ज्या ज्ञानाच्या प्रकाशाला पुरत नाहीं;
त्या ज्ञानाला हे मनांतील मळ म्हणजे काय आहे ? खरोखर अशी तुलना करणे देखील
योग्य नाही. कारण ज्ञानाइतके प्रखर सामर्थ्यशील या जगात दुसरे कांहीही नाही.
त्रैलोक्यरूप ब्रह्मांडाची प्रलयाग्नीने झालेली राखरांगोळी आकाशांत
उडवणाऱ्या प्रलयकाळच्या वात्यापुढे, चारदोन मेघखंडांचा काय पाड ?
अथवा, वात्याच्या क्षोभाने जो प्रलयकाळचा अग्नी केवळ
पाण्यानेंच पेटतो, तो गवत व काष्ठे यांनी दबला जाईल काय ?

न, हि, ज्ञानेन, सदृशम्, पवित्रम्, इह, विद्यते,
तत्, स्वयम्, योग, संसिद्धः, कालेन, आत्मनि, विन्दति

अर्थात हा मोह ज्ञानाने दूर होणार नाही असे घडणेच शक्य नाही. हें म्हणणे,
विचार करतां, असंबद्ध ठरतें, कारण या ज्ञानासारखे जगांत कांहींच पवित्र नाहीं.
एक आत्मज्ञान उत्तम ठरल्यावर तसेंच उत्तम दुसरें कोणते राहूं शकेल ?
ज्याप्रमाणे दुसरें चैतन्य नाहीं, त्या प्रमाणे ज्ञानाइतके उत्तम दुसरें कोठे आहे.

ना तरि महातेजाचेनि कर्ये । चोखाळ प्रतिबिंब दीस्ये ।
कां गवयलें गवस्ये । आकाश हैं ॥ १७८ ॥

ना तरि पृथ्यीचेनि पाडे । कांटालें जरि जोडे ।
तरि ज्ञानासि उपमा घडे । पांडुकुमरा ॥ १७९ ॥

द्याणौनि बहुतीं परिं पाहातां । पुढुतीं पुढुतीं निर्धारितां ।
हे ज्ञानिची पवित्रता । ज्ञानीची आथि ॥ १८० ॥

जैसी अमृताची चर्वि निवडीजे । तरि अमृता चि सारिखी द्याणिजे ।
तैसें ज्ञान हैं उपमिजे । ज्ञानेसीं चि ॥ १८१ ॥

आतां यथावरि बोलणे । चायां चि वेळु फेडणे ।
तंव साच जी हैं पार्थु द्याणे । बोलिजत असां ॥ १८२ ॥

परि तें चि ज्ञान केवि जाणावे । ऐसें जंव अर्जुने पूसावे ।
तंव तें मनोगत देवे । जाणीतले ॥ १८३ ॥

मग द्याणतसे किरीटी । आतां चित्त देइ इये गोठी ।
सांघैन ज्ञानाचिये भेटी । उपावो तुज ॥ १८४ ॥

श्रद्धावांलभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः ।
ज्ञानं लब्ध्या परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ॥ ३९ ॥

श्रद्धावन्त, तत्पर, इंद्रिये जिकलेला, अशा पुरुषाला हैं ज्ञान लाभते.
ज्ञान प्राप्त झाल्यावरोबर अत्यंत श्रेष्ठ अशी शांती त्याला प्राप्त होते.

तरि आत्मसुखाचिया गोडिया । विटल जो विषयां ।
जेयाचां ठांड इंद्रियां । मानु नाहीं ॥ १८५ ॥

जो मनासि चाढ न संघे । जेया प्रकृतिचे केले ने घे ।
जो श्रद्धेचेनि संभोगे । सुखिया जाला ॥ १८६ ॥

या सूर्याच्या कसोटीला लावून पाहतां, त्याचे प्रतिबिंब जर तेजस्वी आहे
असें आढळेल किंवा आकाशाला मिठी घालतां जर तें कवेंत घेतां येईल.
किंवा पृथ्यीच्या बरोबरीची दुसरी वजनदार वस्तु सांपडेल,
तरच अर्जुना, ज्ञानाच्या किंमतीची दुसरी वस्तू मिळेल.

म्हणून, सर्व परीनीं पाहता आणि पुन्हा पुन्हा विचार करतां असेंच
ठरतें कीं, ज्ञानाची पवित्रता ज्ञानासारखीच आहे असे दिसते
अमृताची चर्व कोणी विचारली असता ती जशी अमृतासारखीच असें
म्हणावे लगते, त्याप्रमाणेच ज्ञानाला ज्ञानाचीच उपमा देणे भाग आहे.
आता या पलीकडे घोलणे म्हणजे व्यर्थ वेळ घालविणे आहे. भगवंताच्या
या सांगण्यावर अर्जुन म्हणाला - तुम्ही जे म्हणता ते खरेच आहे.
पण तें ज्ञान कोणत्या उपायाने प्राप्त करून घ्यावे ? असें
अर्जुन पुस्यार, तोंच तें त्याचे मनोगत देवाने जाणले.
ते जाणून मग देव म्हणतात, अर्जुना ! या ज्ञानाचा अनुभव घेण्याचा
उपाय मी तुला सांगतो. आतां या गोष्टीकडे व्यवस्थित चित्त दे,

श्रद्धावान्, लभते, ज्ञानम्, तत्परः, संयत, इन्द्रियः,
ज्ञानम्, लब्ध्या, पराम्, शान्तिम्, अचिरेण, अधिगच्छति

आत्मसुखाच्या गोडीनें ज्याचे मन सर्व विषयांविषयीं विटून
जाते, आणि ज्याच्या ठिकाणी इंद्रियांची मुळींच किंमत देत नाहीं,
जो आपली आत्मसुख भोगण्याची इच्छां मनाला कधी सांगत नाही, जो प्रकृतीकडून
होणारीं कर्म आपल्याकडे घेत नाहीं, आणि जो श्रद्धेच्या योगाने संतोष पावतो,

तेयातें चि गिवसित । हें ज्ञान पावे निश्चित ।
जेयामाजि अचुंबित । शांति असे ॥ १८७ ॥

तें ज्ञान हृदयीं प्रतिष्ठे । आणि शांतिचा अंकरु फूटे ।
मग विस्तारु बहुत प्रकटे । ततक्षणीं ॥ १८८ ॥

तेक्कां जेउति घांस पाहिजे । तेउती शांती चि एकि देखिजे ।
तेथ पारावार नेणिजे । निर्झरितां ॥ १८९ ॥

ऐसा हा उत्तरोत्तर । ज्ञानबीजाचा विस्तारु ।
हा सांगतां असे अपारु । परि असो आतां ॥ १९० ॥

अज्ञायाश्रवधानश्च संशयात्मा विनश्यति ।
नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ॥ ४० ॥

अज्ञानी, मूर्ख, श्रद्धाहीन, संशयी अशा ! पुरुषाला ज्ञान कधी होत नाही.
आणि त्या संशयी पुरुषास इहलोक, परलोक व मोक्षसुख हीं प्राप्त होत नाहींत.

आइकै जेया प्राणियांचां ठाई । यया ज्ञानाचें पाहिलें नाहिं ।
तेयाचें जियालें ह्याणों काई । घरि मेलें चांग ॥ १९१ ॥

श्रून्य जैसें गृह । कां चैतन्येवीण देह ।
तैसें जीवीत तें संमोह । ज्ञानहीन ॥ १९२ ॥

अथवा ज्ञान कीर आपु नोहे । परि तें चाड येकि जर्जीं वाहे ।
तेथ जीवाळा काहीं आहे । प्राप्तिचा ॥ १९३ ॥

घांचूनि ज्ञानाची गोठि काइसी । परि ते आस्था ही न धरी जो मानसी ।
तो संशयरूप हुताशीं । पडिला जाण ॥ १९४ ॥

जै अमृत ही परि नावडे । ऐसें संवियां चि अरोचक जैं पडे ।
तैं मरण आले असें फुडे । हें जाणों ये कीं ॥ १९५ ॥

त्यालाच ज्ञान हें शोधीत येऊन निश्चयाने प्राप्त
होते. व त्या ज्ञानांत स्वाभाविक शांति असते.
आत्मज्ञानाची हृदयांत दृढ प्रतिष्ठा झाली की तेथे शांतीचा
अंकुर फुटतो. मग आत्मज्ञानाचा विस्तार पुष्कळच प्रकट होतो.
मग तो जिकडे पाहील तिकडे त्याला शांतीच दिसते, त्या अमर्याद
शांतीचे पैलतीर कुठे आहें, तें विचार करूनही समजत नाहीं.
असा हा अधिकाधिक होणारा ज्ञानबीजाचा अपरंपार विस्तार
किती म्हणून सांगावा ! तो अपार आहे, पण तें आतां राहूं दे.

अज्ञः, च, अश्रवधानः, च, संशय, आत्मा, विनश्यति,
न, अयम्, लोकः, अस्ति, न, परः, सुखम्, संशय, आत्मनः

अर्जुना ! ऐक, ज्या पुरुषाचे ठिकाणी या आत्मज्ञानाची आवड नाही, त्याच्या
जिण्याला जगणे कसे काय म्हणावे ? त्या जिण्यापेक्षा मरणच बरे म्हणावे ?
जसें ओसाड घर किंवा चैतन्यावांचून देह असावा,
तसें त्याचें तें ज्ञानहीन जिणे केवळ ज्ञानरहित असते.
ज्ञान प्राप्त झालेले नाही, पण ज्ञानाची आवड आहे,
तरी त्याला ज्ञान प्राप्त होण्याची कांहींतरी आशा आहे.
ज्ञानी होण्याची गोष्ट राहू दे, पण मला ज्ञान व्हावे अशी इच्छा
जो करीत नाहीं, तो संशयरूप अग्रींत पडला असे समज.
प्रत्यक्ष अमृतही रुचीला येत नाहीं, अशी अरुचि जेक्कां सहज उत्पन्न
होते, त्या वेळेला मरण ओढ्यले आहे असें निश्चित समजावें.

तैसा विषययुखरजे । जो ज्ञानेयीं चि माजे ।
तो संशाइं अंगिकरिजे । एथ भ्रांति नाहीं ॥ १९६ ॥

मग संशाइं जरि पडिला । तरि निभ्रांत जाणै नाशला ।
तो अहिका ही परि मूकला । सुखासि गा ॥ १९७ ॥

जेया काळज्यरु आंगी बाणे । तो शीतोष्णे जैसीं नेणे ।
आगि आणि चांदिंगे । सरिसें चि मानी ॥ १९८ ॥

तैसें याच आणि लटिके । वीरूं अथवा नीके ।
संशाइं तो नोळखे । हिताहिते ॥ १९९ ॥

हा रातिदिवसु पाहिं । जैसा जात्यंधा ठाउवा नाहिं ।
तैसें यंशेया यत्य काहीं । मना नैये ॥ २०० ॥

द्व्याणैनि संशयाहूनि थोर । आणिक पाप नाहिं घोर ।
हा विनाशाची वागुर । प्रणियांसि ॥ २०१ ॥

द्व्याणैनि हा त्यजावा । हा चि येकु जीणावा ।
जो ज्ञानाचिया अभावा- । माजि असे ॥ २०२ ॥

जैं अज्ञानाचे गडदे पडे । तैं हा बहुवसु मनीं वाढे ।
द्व्याणैनि सर्वथा मार्गु मोडे । विश्वासाचा ॥ २०३ ॥

हृदईं हा चि न समाए । आणि बुद्धिते गवसूनि ठाए ।
तेथ संशयात्मक होए । लोकन्य ॥ २०४ ॥

योगसंन्यस्तकर्माणं ज्ञानसञ्ज्ञसंशयम् ।
आत्मवन्तं न कर्माणि निबध्नन्ति धनज्जय ॥ ४१ ॥

हे धनंजया ज्याने योगाने सर्व कर्मचा संचास केला आहे, ज्ञानामुळे ज्याच्या संशयाचा
उच्छेद झाला आहे, अशा परमात्मपरायण पुरुषाला कर्म बंधन करीत नाहीत.

त्याप्रमाणे जो विषयसुखांत आनंद मानतो आणि ज्ञानप्राप्तीविषयीं
बेपर्वा असतो, तो संशयाने घेरला जाईल यांत संशय नाही
मनुष्य संशयात पडला की निसंशय नाश पावतो असें समज.
म्हणून तो इहलोकीच्या व परलोकीच्या सुखास आंचवतो.

ज्याला काळज्यर झालेला असतो त्याला जसा थंड आणि उष्ण
यांतील भेद कळत नाही आणि तो उन व चांदणे सारखेच मानतो
तसेच संशयग्रस्त अज्ञ माणसाला खरे काय नि खोटे काय, अनुकूल
आणि प्रतिकूल, हित आणि अहित, यांची ओळख पटत नाहीं.

ज्याप्रमाणे जन्मांध पुरुष रात्र व दिवस ओळखत नाही
त्याचप्रमाणे संशयी पुरुषाला कशाचीच ओळख नसते.

म्हणून संशयापेक्षां दुसरे भयंकर पाप कोणतेच नाहीं.
हा संशय प्राण्याला विनाशाचे एक जाळेच आहे.

आणि म्हणून, अर्जुना, तूं हा संशय त्यागावास, किंबहुना यावर विजय
मिळवावास. कारण हा संशय जेथे यथार्थ ज्ञान नाही तेथेच असतो.

जेव्हां अज्ञानाचा गाढ अंधार पडतो, तेव्हा संशय मनात फार प्रबल
होतो. तेव्हां तो विश्वासाचा मार्ग मोडतो. संशय श्रद्धाच बसूं देत नाही
हा फक्त हृदयालाच व्यापून राहतो असें नाहीं; तर बुद्धीलाही व्यापून
टाकतो. आणि मग त्या मनुष्याला तिन्ही लोक संशयात्मक दिसूं लागतात.

योग, संन्यस्त, कर्माणम्, ज्ञान, सञ्ज्ञन, संशयम्,
आत्मवतम्, न, कर्माणि, निबध्नन्ति, धनंजय

तस्माद्ज्ञानसमूतं हृत्यं ज्ञानासिनात्मनः ।
छित्यैनं संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत ॥ ४२ ॥

तस्मात्, अज्ञानसमूतम्, हृत्यम्, ज्ञान, असिना, आत्मनः ।
छित्या, एनम्, संशयम्, योगम्, अतिष्ठः, उत्तिष्ठ, भारत

म्हणून हे भरतवंशी अर्जुना, अज्ञानापासून उत्पन्न झालेल्या व हृदयाचे ठारीं अस्याणाऱ्या
या संशयाचा ज्ञानखड्गानें उच्छेद करून कर्मयोगाळूढ होत्याता तूं युद्धास सिद्ध हो.

ऐसा ही जर्हीं थोरावे । तर्हीं उपायें येकें आंगवे ।
जरि हातीं होये बरवे । ज्ञानखड्ग ॥ २०५ ॥

तरि तेणे ज्ञानशस्त्रे तीखटे । निखलू हा निवटे ।
मग निःशेष स्वता फिटे । मानसिचा ॥ २०६ ॥

या कारणे पार्था । उठीं घेगा घरौता ।
नाशु करूनि हृदयस्था । संशयासि ॥ २०७ ॥

ऐसे सर्वज्ञाचा बापु । जो कृष्ण ज्ञानदीपु ।
तो द्विणतसे सकृपु । आइकै राया ॥ २०८ ॥

तंव एया पूर्वापर बोलाचा । विचारूनि कुमरु पांडुचा ।
कैसा प्रश्न हान अवसरिचा । करिता होईल ॥ २०९ ॥

जेयाचां बरवेपणी । कीजे आठां रसांची ओलावणी ।
जो सज्जनाचिये आणी । विसावां जगीं ॥ २१० ॥

तो शांतूं च अभिनवैल । ते परियसां मळाटे बोल ।
जे समुद्रा ही हून खोल । अर्थभरित ॥ २११ ॥

जैयें बिंब तरि बचकेयेवडे । परि प्रकाशा त्रैलोक्य थोकडे ।
शब्दाची व्याप्ति तेणे पाडे । अनुभवावी ॥ २१२ ॥

ना तरि कामितेयाचिया इळा । फले कल्पवृक्ष जैसा ।
बोलु व्यापकु होये तैसा । तरि अवधान देयावे ॥ २१३ ॥

एवढा जरी संशय व्यापक झाला तरी एका उपायाने तो अंकीत
करता येतो, मात्र त्यायाठीं हातीं श्रेष्ठ असे ज्ञान खड्ग हवे.

त्या तीक्ष्ण ज्ञानखड्गाने हा संशय संपूर्ण नाहसिरा
होतो मग मनावरील सर्व मळ निःशेष नाहींसा होतो.

एवढ्याकरितां अर्जुना, अंतःकरणांत अस्यलेल्या सर्व
संशयांचा नाश करून सत्वर युद्धाला तयार हो.

राजा धृतराष्ट्रा, ऐक सर्व ज्ञानाचा जनक व ज्ञानाचा केवळ दीपच,
असा जो श्रीकृष्ण तो मोठ्या कृपाळूपणाने अर्जुनास बोलला.

आता भगवंताच्या मागल्या पुढल्या बोलण्याचा विचार
करून पांडुकुमार अर्जुन प्रसंगनुरुप असा प्रश्न विचारील.

ज्याच्या बोलाच्या चांगलेपणावरून आठही रस आँचाळून
टाकावे, जो या जगांत सज्जनांच्या बुद्धीचे विश्रांतिस्थान आहे;
तो शांतरसच ज्यांत अपूर्वतेने प्रकटेल, ते अर्थसंपन्न,
समुद्राहून गंभीर, मराठी भाषेतले बोल ऐकावेत.

ज्याप्रमाणे सूर्यबिंब दिसायला टिचभर दिसते, पण त्याच्या प्रकाशाला त्रिभुवनही
कमी पडते, त्याप्रमाणे या शब्दांची व्याप्ती आहे, असे अनुभवाला येईल.

किंवा मागणाराच्या इच्छेप्रमाणे जसा कल्पवृक्ष फल देतो, त्या प्रमाणे जशी श्रोत्यांची
कल्पना शक्ती घाढतीचढती असेल तसेतसा शब्दाचा अर्थही व्यापक होत जाईल

हें असो काये ह्याणावें । सर्वज्ञ जाणती स्वभावें ।
तस्मीं नीकेनि चित्त देयावें । हे विनती माझी ॥ २१४ ॥

जें साहित्य आणि शांती । हे रेखा दिसे घोलती ।
जैसी लाचण्यगुणयुचती । आणि पतिव्रता ॥ २१५ ॥

आदिं चि साखर आवडे । आणि ते चि जरि ओखधा जोडे ।
तरि न सेवावी कां कोडे । नावां नावां ॥ २१६ ॥

साहाजें मलयानीलु मंदु । तेया ही होये अमृताचा स्वादु ।
आणि तेथ चि जोडे नादु । दैवंगत्या ॥ २१७ ॥

तरि खर्षें सर्वांग जीववी । स्वादें जीभेतें नाचवी ।
तेविं चि कनाकरवि ह्याणवी । बापु माझा ॥ २१८ ॥

तैसें कथेचें इये आइकणे । एक श्रवणासि होये पारणे ।
आणि संसारदुःखा मोकळवणे । विकृतीविण ॥ २१९ ॥

जरि मैत्रें चि वैरी मरे । तरि वायां कां बांधावे कटारे ।
रोगु जाये दूरें ओगरे । तरि नींबु कां पियावा ॥ २२० ॥

तैसा मनाचा मारु न करितां । इंद्रिया दुःख नेंदितां ।
एथ मोक्षु असे आइकतां । श्रवणांमाझी ॥ २२१ ॥

ह्याणौनि आथिलिया आराणुका । गीतार्थु हा निका ।
ज्ञानदेवं ह्याणे आइकां । निवृत्तिदासु ॥ २२२ ॥

पण हें राहूं द्या. जास्त काय सांगावें ? आपण सर्वज्ञ संत सहजच हें जाणता. तेव्हा फक्त चित्त इकडे लावा एवढीच माझी विनती आहे.

ज्याप्रमाणे एखाद्या स्थियेच्या ठिकाणीं लाचण्य, गुण, व कुलीनपणा, ही असून पातिव्रत्यही असावे, तशी ही शब्दर्मादा साहित्यगुण आणि शांतरसानें संपन्न असेल.

आर्थिंच साखर आवडती, आणि त्यांत जर ती औषध म्हणून देण्यांत आली तर पुन्हा पुन्हा कौतुकाने तिचें सेवन कां करू नयें ?

मल्यपर्वतावरून आलेला वारा स्वभावतःच मंद व सुगंधयुक्त असतो त्याला जर अमृताचें पुट मिळाले, आणि कर्णमधुर नादही सुदैवाने प्राप्त झाला,

तर तो आपल्या ख्यालानें सर्व अंगाचा दाह शांतवील, आपल्या गोडीनें जिभेला नाचवील, त्याच प्रमाणे कानांकडून वाहवा म्हणवील.

त्याचप्रमाणे, हीच कथा ऐकल्यानें कानांचे पारणे फिटेल, आणि संसारदुःख मुळापासून उखडून टाकले जाईल, त्या वेळी विकारहित चित्त होईल.

जर मंत्रानेच शत्रूचा नाश होईल, तर मग कंबरेला कट्यार कां बांधावी ? जर दूधसाखरेनें रोग नाहींसा होत असेल, तर कडुनिंघाचा रस कां म्हणून घ्यावा ?

त्याप्रमाणे मनाला न मारता, इंद्रियाना दुःख न देता, या ठिकाणीं या कथेच्या श्रवणानेच मोक्षलाभ होणार आहे.

म्हणून अत्यंत प्रसन्न चित्ताने हा गीतासंवाद ऐका असें निवृत्तिनाथ शिष्य ज्ञानदेव म्हणतात,

ॐतत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ज्ञानयोगो नाम चतुर्थोऽध्यायः

सार्थ श्री ज्ञानेश्वरी

अध्याय पांचवा

अजुन उवाच -

संन्यासं कर्मणा कृष्ण पुनर्योगं च शंससि ।
यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे गृहि सुनिश्चितम् ॥ १ ॥

संन्यासम्, कर्मणाम्, कृष्ण, पुनः, योगम्, च शंससि ।
यत्, श्रेयः, एतयोः, एकम्, तत्, मे, गृहि, सुनिश्चितम्

अर्जुन म्हणाला :- हे कृष्ण ! तुम्ही कर्माच्या संन्यासाची व पुनः निष्काम कर्मयोगाची प्रशंसा
करीत आहांत तेच्चां या दोहापैकीं एकच जें अगदी निश्चित कल्याणप्रद असेल तें मला सांगा.

मग पार्थु कृष्णाते द्याणे । हां हो हें कैसे तुमचें बोलणे ।
एक होये तरि अंतष्करणे । विचारु ए ॥ २ ॥

मग अर्जुन श्रीकृष्णाला म्हणतो, देवा ! तुमचे हे असें कसें हो बोलणे ?
यांत एक वाक्यता असेल, तर त्याचा अंतःकरणपूर्वक विचार करता होईल.

मागां सकळ कर्माचा संन्यासु । तुम्हीं चि निरोपिला होंता बहुवसुं ।
तरि कर्मयोगीं केवि अतिरसु । पोखित असां ॥ २ ॥

मागें, सर्व कर्माचा संन्यास करावा, असे परोपरीने पूर्वी तुम्हींच निरूपण
केलें, तर आतां कर्मयोगाविषयींच्या भराला जास्त उतेजन कां देतां ?

हें ऐसें द्वैतार्थ बोलतां । आद्वां नेणतेयांचेया चित्ता ।
आपुलिये वाडे अनंता । उमजु नोहे ॥ ३ ॥

असें हे दुटप्पी बोलणे आहे, आमच्यासारख्या अल्प सनजुतीच्या
लोकांनाआपल्या कल्याणाचें काय हें त्यांतून निवडतां येत नाही.

आइकैं एकस्यरां तें बोधिजे । तरि एकनिष्ठ चि बोलिजे ।
हें आणिकिं काये सांधिजे । तुम्हाप्रति ॥ ४ ॥

हें पहा देवा, एक तत्त्वाचा बोध करणे असेल, तर एकच निश्चितपणे
सांगितलें पाहिजे, हे कोणी दुसऱ्याने तुम्हांला सांगायला हवे काय ?

तर्हीं येया चि लागौनि तुमते । मियां माहेरासि एक विनविलें होंते ।
जें हा परमार्थु ध्वनिते । न बोलावा ॥ ५ ॥

तरी याचकरितां मीं पूर्वी तुमची विनवणी केली होती,
कीं हे तत्त्वज्ञान संदेह उपजेल अशा भाषेत सांगूं नका.

परि तें मागील असो देवा । आतां प्रस्तुतीं उकलु देखावा ।
सांघैं दोहोंमाझि वरवा । मार्गु कवणु ॥ ६ ॥

पण देवा, तें आतां मागचें जाऊं या. आतां तरी या गोष्टीचा
उघड उल्गडाकरा, कीं या दोन मार्गपैकीं कोणता मार्ग श्रेष्ठ आहे ?

जो परिणामीचा निर्वाळा । अचुंबित ये फला ।
आणि अनुष्ठितां प्रांजला । सवियां चि ॥ ७ ॥

ज्याचा परिणाम निर्मल, ज्याचें फल निश्चयेकरून, मिळण्यास काही
अडथळा निर्माण होणार नाही, व ज्याचें अनुष्ठान सहजच सरळ आहे;

ज्यानें झोपही मोडणार नाहीं, आणि प्रवासही बराच होईल, असा
सुखकारक वाहनासारखा जो सोयीचा मार्ग असेल तो सांगा.

अर्जुनाचें बोलणे ऐकून भगवंताला फार संतोष झाला आणि परम
उल्हासानें अर्जुनास म्हणाले, तूं म्हणतोस त्याप्रमाणे होईल.

एणे अर्जुनाचेनि बोलें । देवो मनीं रिझाले ।
मग होईल आइकैं द्याणितलें । यंतोखौनियां ॥ ९ ॥